

คำนำ

หนังสือสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐานเล่มนี้ มีอรรถุป-
ปัตติคือเหตุเกิดขึ้นดังนี้ เมื่อครั้งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรง
ราชานุภาพทรงเป็นอธิบดีกรมศึกษาธิการ ครั้นยังไม่ได้รวมเป็นกระทรวง
ธรรมการใน พ.ศ. ๒๔๒๗ หรือ พ.ศ. ๒๔๒๘ ได้ทรงอาราธนา
พระเถระผู้ใหญ่ผู้ทรงความรู้ เพื่อรจนานำหนังสือธรรมต่างเรื่องตามถนัด
ทรงอาราธนาสมเด็จพระวันรัต (ทับ พุทฺธสิริ) วัดโสมนัสวิหาร เพื่อ
รจนานำหนังสือหลายเรื่อง มีสมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐานรวมอยู่
ในนั้นด้วย ข้าพเจ้าได้รับคำบอกเล่าว่า บางเรื่องท่านรจนานเอง บางเรื่อง
ท่านขอแรงนิสิตของท่านรจนาน บางเรื่องเอาหนังสือของเก่ามาตัด
แปลง หนังสือเล่มนี้ ตอนสมถกัมมัฏฐาน ท่านขอแรงพระธรรมไตร-
โลกาจารย์ (เดช ฐานจาระ) รจนาน ตอนวิปัสสนากัมมัฏฐาน ได้รับ
บอกว่าท่านรจนานเอง. กัมมัฏฐาน ๒ ประเภทนี้เป็นหลักธรรมทาง
ภาวนา และเรื่องนี้ท่านผู้รู้ได้รจนาน สมควรที่จะเก็บรวบรวมไว้เป็น
หมวดเดียวกัน จึงนำมาพิมพ์ไว้ในธรรมสมบัติหมวดนี้.

กรม - วชิรญาณวโรรส

สมถกัมมัฏฐาน

ของ

พระธรรมไตรโลกาจารย์ (เดช) วัดเทพศิรินทราวาส

ศุภมัตถุ ขอความงามความดีจงมีแก่กุลบุตรผู้มีศรัทธาบำเพ็ญเพียร จะเจริญสมถกาวานานี้. เมื่อท่านจะเจริญ พึงศึกษาเนื้อความแห่งสมถกาวานานี้ ให้รู้ด้วยดีก่อนดังนี้ว่า ธรรมเป็นเครื่องสงบระงับของจิต ชื่อว่าสมถะ อนึ่ง ว่าธรรมอันให้จิตสงบระงับไปจากนิวรณ์ปกิเลส ชื่อว่าสมถะ อนึ่ง ความสงบระงับของจิตในภายใน ชื่อว่าสมถะ กุลบุตรผู้มีศรัทธามาเจริญสมถะ ทำให้เกิดขึ้นด้วยเจตนาอันใด เจตนาอันนั้น ชื่อว่าสมถกาวานา อนึ่ง ยังสมถะเป็นอุบายเครื่องสงบระงับของจิตให้เกิดขึ้น ชื่อว่าสมถกาวานา.

เมื่อกล่าวโดยเนื้อความแล้ว เจตนาอันเป็นไปในสมถกัมมัฏฐานหมดทั้งสิ้น ชื่อว่าสมถกาวานา สมถกาวานานี้เป็นอุบายเครื่องสำรวมปิดกั้นนิวรณ์ปกิเลส มิให้เกิดขึ้นครอบงำจิตสันดานได้ ดังบุคคลปิดทาบกันน้ำไว้มิให้ไหลไปได้ฉะนั้น อนึ่ง ว่าเป็นอุบายข่มสะกดจิตไว้มิให้คั่นร่นฟุ้งซ่านไปได้ ดังนายสารตีฝักม้าให้เรียบร้อย ควรเป็นราชาพาหะได้ฉะนั้น. ก็ธรรมซึ่งเป็นอารมณ์เครื่องสงบระงับของจิตให้สำเร็จเป็นสมถกาวานานี้ ในพระบาลีซึ่งเป็นพุทธภาษิตที่พระพุทธเจ้าตรัสเทศนา มีมากหลายอย่างหลายประการ เหมือนอย่างอภิณหปัจเจกขณวิธี ให้พิจารณาที่ทั้ง ๕ สถาน คือกำหนดว่าตนและสัตว์อื่นมี

ความแก่ เจ็บ ตายเป็นธรรมดา ไม่ล่วงพ้นความแก่ เจ็บ ตายไปได้ และ
จะต้องวิโยคพลัดพรากจากสัตว์และสังขาร สิ่งของที่รักใคร่ และมีกรรม
คือบุญบาปที่ตนทำไว้เป็นของ ๆ ตน เป็นต้นฉะนั้นจะนิรณุปกิเลส
ได้ ขณะหนึ่งครู่หนึ่งก็ดี ก็จัดเป็นสมถภาวนา. อนึ่ง ในสติปัฏฐาน
ทั้ง ๔ คือ กายานุปัสสนา ปัญญาพิจารณาตามเห็นซึ่งกาย โดยบรรพ
๑๔ ข้อ คือ กำหนดรู้ลมหายใจเข้าออกยาวสั้นหยาบละเอียดเป็นต้น
เรียกว่าอานาปานบรรพข้อ ๑ คือ กำหนดรู้ อิริยาบถ ๔ ยืน เดิน นั่ง
นอน ว่า สำเร็จเป็นไปได้อย่างไร เพราะลมและจิตที่คิด เรียกว่าอิริยาบถ-
บรรพข้อ ๑ กำหนดรู้รอบคอบในวิการของกาย มีก้าวไปข้างหน้าและ
ถอยกลับมาข้างหลังเป็นต้น ทุกขณะวิการของกายมิได้ลุ่มหลง เรียกว่า
สัมปชัญญะบรรพข้อ ๑ กำหนดพิจารณากายตน และกายผู้อื่นโดยความ
เป็นของปฏิกุศลไม่งามไม่สะอาด เต็มไปด้วยอสุภะเป็นของไม่งามน่า
เกลียด ๓๑ ส่วน มีผมขนเล็บฟันหนังเป็นต้น เรียกว่าปฏิกุศลบรรพข้อ ๑
พิจารณากายตนและกายผู้อื่นโดยธาตุ ๔ คือสิ่งแข็งกระด้าง กำหนดว่า
เป็นธาตุดิน สิ่งที่อ่อนที่เหลวซึมซาบไปในดิน ทำให้ดินเหนียวติดกัน
เป็นก้อนอยู่ได้ กำหนดว่าเป็นธาตุน้ำ สิ่งที่ทำดินและน้ำนั้นให้อุ่นให้
ร้อนให้แห้งเตรียมไปเป็นต้นกำหนดว่าเป็นธาตุไฟ สิ่งที่อยู่ปล้ำกัดอุดหนุน
พยุงดินและน้ำไว้ และทำให้ไหวติงไปมาได้ และรักษาไฟไว้มิให้ดับไป
ได้ กำหนดว่าเป็นธาตุลม เรียกว่าธาตุบรรพข้อ ๑ อนึ่งเมื่อได้เห็นอสุภ
๕ อย่าง คือซากศพที่เขาทิ้งไว้ในต่าง ๆ มีป่าช้าเป็นต้น อันตายแล้ววัน
หนึ่งหรือ ๒ วัน ๓ วัน ขึ้นพองมีสีเขียวและมีบุพโพไหลออกอยู่ ๑ คือ
ซากศพที่เขาทิ้งไว้ อันสัตว์ทั้งหลายมีสุนัขเป็นต้นกัดกินแล้ว ๑ คือซาก

ศพที่เข้าทิ้งไว้โทรมลงเป็นร่างกระดูกมีเนื้อและเส้นเอ็นรัดผูกพันอยู่ ๑ คือซากศพที่เขาทิ้งไว้ โทรมลงเป็นร่างกระดูกมีเนื้อและเลือดหมดไปแล้ว ยังแต่เส้นเอ็นรัดผูกพันอยู่ ๑ คือซากศพที่เขาทิ้งไว้ โทรมลงเป็นร่างกระดูกมีเนื้อและเลือดและเส้นเอ็นที่รัดหุ้มคั่นไปแล้วเหลือแต่กระดูก ๑ คือซากศพที่เขาทิ้งไว้ มีกระดูกเคลื่อนหลุดขาดจากที่ผูกที่ต่อ เรียกรายกระจัดกระจายอยู่ในที่ต่าง ๆ ๑ คือซากศพที่เขาทิ้งไว้เป็นกระดูกมีพรรณขาวดั่งสังข์ ๑ คือซากศพที่ทิ้งอยู่เป็นกระดูกเรียกรายเป็นกอง ๆ ทนแดดทนฝนอยู่ มีเห็ดราเกิดขึ้นที่อยู่ที่ล่วง ๓ ปีไปแล้ว ๑ คือซากศพที่ทิ้งเป็นกระดูกขุ่ยขุย ป่นละเอียดเป็นจุณไป ๑ อสุภ ๕ อย่างซึ่งว่ามานี้ เรียกว่าสฬิกขาบรรพ ๕ ข้อ รวมเป็น ๑๔ ข้อด้วยกัน เรียกว่ากาย เพราะเป็นเอกเทศของกายอย่างหนึ่ง ๆ กุลบุตรมาตามเห็นด้วยปัญญาพิจารณาซึ่งกาย โดยบรรพ ๑๔ ข้อใดข้อหนึ่งซึ่งว่ามานี้ จนละองค์ ๕ คือนิ वर्ณ ๕ เสียได้ และประกอบด้วยองค์ ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา อย่างนี้ เป็นตัวสมาธิเกิดขึ้น ชื่อว่าสมถภาวนา. อนึ่งเวทนานุปัสสนา ปัญญาตามเห็นพิจารณาซึ่งเวทนาเป็นอารมณ์ที่ดี จิตตานุปัสสนา ปัญญาตามเห็นพิจารณาซึ่งจิตเป็นอารมณ์ที่ดี รัมมานุปัสสนา ปัญญาตามเห็นพิจารณาซึ่งธรรมเป็นอารมณ์ที่ดี ถ้านัดตายยังไม่ปรากฏแจ้งชัดในสันดานเพียงใด ก็ยังเป็นสมถภาวนาอยู่เพียงนั้น.

ธรรมที่เป็นอารมณ์ของสมถภาวนานี้ มีมากหลายอย่างหลายประการนัก เพราะเหตุนั้น กุลบุตรผู้ที่จะเจริญสมถภาวนานี้ พึงสันนิษฐานทราบเถิดว่าธรรมเหล่านี้เป็นเครื่องสงบระงับของจิต เมื่อจิตตรึกคิดอยู่เนื่อง ๆ แล้ว ย่อมละองค์ ๕ และประกอบด้วยองค์ ๕ ให้สำเร็จเป็น

สัมมาสมาธิขึ้นได้แล้ว ธรรมเหล่านั้นก็จัดเป็นอารมณ์ของสมถภาวนา
หมดทั้งสิ้น. ก็แต่ในคัมภีร์อภิธรรมสังคหะ และคัมภีร์วิสุทธิมรรค ท่าน
แสดงธรรมที่เป็นอารมณ์ของสมถภาวนาไว้ ๗ หมวด แยกออกเป็น
อย่าง ๆ จัดได้ ๔๐ ประการ. ธรรม ๗ หมวดนั้น คือ กสิณ ๑๐
หมวด ๑ อสุภ ๑๐ หมวด ๑ อนุสสติ ๑๐ หมวด ๑ พรหมวิหาร ๔
หมวด ๑ อาหาร ปฏิภูณัตถุญา หมวด ๑ จตุธาตุวัตถุสถาน หมวด ๑
อรูป ๔ หมวด ๑ รวมเป็น ๗ หมวด.

กสิณ ๑๐ นั้น คือปลฐวิกสิณ เพ่งดูดิน ณ ที่ใดที่หนึ่ง บริกรรม
นึกว่าดิน ๆ ดังนี้รำไป จนเกิดอุคคหนิमितและปฏิภาคนิมิตขึ้น ๑ คือ
อาโปกสิณ เพ่งดูน้ำ ณ ที่ใดที่หนึ่ง บริกรรมนึกว่าน้ำ ๆ ดังนี้รำไป
จนเกิดอุคคหนิमितและปฏิภาคนิมิตขึ้น ๑ คือเตโชกสิณ เพ่งดูไฟ
ณ ที่ใดที่หนึ่ง บริกรรมนึกว่าไฟ ๆ ดังนี้รำไป จนเกิดอุคคหนิमित
และปฏิภาคนิมิตขึ้น ๑ คือวาโยกสิณ เพ่งดูลมที่ปรากฏ ณ ที่ใดที่หนึ่ง
บริกรรมนึกว่าลม ๆ ดังนี้รำไป จนเกิดอุคคหนิमितและปฏิภาคนิมิต
ขึ้น ๑ คือนิลกสิณ เพ่งดูสีเขียว ณ ที่ใดที่หนึ่ง บริกรรมว่าสีเขียว ๆ
ดังนี้รำไป จนเกิดอุคคหนิमितและปฏิภาคนิมิตขึ้น ๑ คือปิตกสิณ เพ่งดู
สีเหลือง ณ ที่ใดที่หนึ่ง บริกรรมนึกว่าสีเหลือง ๆ ดังนี้รำไป จน
เกิดอุคคหนิमितและปฏิภาคนิมิตขึ้น ๑ คือโลหิตกสิณ เพ่งดูสีแดง
ณ ที่ใดที่หนึ่ง บริกรรมนึกว่าสีแดง ๆ ดังนี้รำไป จนเกิดอุคคหนิमित
และปฏิภาคนิมิตขึ้น ๑ คือโอทาทกสิณ เพ่งดูสีขาว ณ ที่ใดที่หนึ่ง
บริกรรมนึกว่าสีขาว ๆ ดังนี้รำไป จนเกิดอุคคหนิमितและปฏิภาคนิมิต

ขึ้น ๑ คืออาโลกกสิณ เฟ่งดูแสงสว่าง ณ ที่ปรากฏ ณ ที่ใดที่หนึ่ง
บริกรรมนึกว่าแสงสว่าง ๆ ดังนี้รำไป จนเกิดอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิ
มิตขึ้น ๑ คืออากาศกสิณ เฟ่งอากาศ บริกรรมนึกว่าอากาศ ๆ ดังนี้
รำไป จนเกิดอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตขึ้น ๑ รวมเป็นกสิณ ๑๐
ก็อุคคหนิมิตในกสิณนั้น คืออารมณ์เป็นที่เฟ่งดูเห็นติดตาปรากฏอยู่ ก็
ปฏิภาคนิมิตในกสิณนั้น คืออารมณ์ที่เห็นติดตาอยู่นั้นปรากฏแจ้งชัดขึ้น
ในใจด้วยบริกรรมนึกไป.

อสุภ ๑๐ นั้น คือซากศพที่เน่าพองขึ้น ๑ คือซากศพที่มีสีเขียว ๑
คือซากศพที่มีน้ำเหลืองไหลออกอยู่ ๑ คือซากศพที่ขาดกลางตัว ๑ คือ
ซากศพที่เร้งกาสุณัขเป็นต้นยื้อแย่งกัดกินแล้ว ๑ คือซากศพที่มีมือและ
เท้าและศิระษะขาดไปอยู่ข้างหนึ่ง ๑ คือซากศพที่คนมีเวรเป็นข้าศึกสับ
ฟันบั่นเป็นท่อน ๆ ๑ คือซากศพที่ต้องประหารด้วยศัสตรา มีโลหิต
ไหลอาบอยู่ ๑ คือ ซากศพที่มีตัวหนอนคลาคล่ำไปอยู่ ๑ คือซากศพ
ที่ยังเหลือแต่ร่างกระดูก ๑ รวมเป็นอสุภ ๑๐. ก็ในอสุภ ๑๐ นี้ อสุภ
อย่างใดอย่างหนึ่ง โยคาพจรกุลบุตรได้เห็นแล้วเฟ่งดูให้ติดตาอยู่อย่างนี้
ชื่อว่าได้อุคคหนิมิต แล้วก็นึกให้เห็นปรากฏแจ้งชัดขึ้นในใจอย่างนี้อีก
ชื่อว่าได้ปฏิภาคนิมิต.

กือนุสสติ ๑๐ นั้น คือพุทธานุสสติ ระลึกถึงคุณพระพุทธรเจ้า
เป็นอารมณ์ ๑ ชัมมานุสสติ ระลึกถึงคุณพระธรรมเป็นอารมณ์ ๑
สังฆานุสสติ ระลึกถึงคุณพระสงฆ์เป็นอารมณ์ ๑ สีตานุสสติ ระลึก
ถึงศีลที่ตนรักษาเป็นอารมณ์ ๑ จาคานุสสติ ระลึกถึงทานที่ตนบริจาค

แล้วเป็นอารมณ์ ๑ เทวตานุสสติ ระลึกรั้งเทวดาที่มีสีลาทิคุณเสมอ เหมือนกับด้วยตน ตั้งเทพดาเหล่านั้นไว้เป็นพยานแล้ว กลับระลึกรั้งสีลาทิคุณของตนเป็นอารมณ์ ๑ อุปमानุสสติ ระลึกรั้งนิพพานว่าเป็นที่ระงับดับเพลิงกิเลสและกองทุกข์เป็นบรมสุขอย่างยิ่งเป็นอารมณ์ ๑ มรณัสสติ ระลึกรั้งความตายของตนและสัตว์ผู้อื่นเป็นอารมณ์ ๑ กายคตาสติ ระลึกรั้งไปในกายมีผมนขนเล็บฟันหนังเป็นต้น โดยความเป็นของปฏิภูลเป็นอารมณ์ ๑ อานาปานัสสติ ระลึกรั้งลมหายใจเข้าออกยาวสั้นเป็นต้นเป็นอารมณ์ ๑ รวมเป็นอนุสสติ ๑๐.

พรหมวิหาร ๔ นั้น คือ เมตตาพรหมวิหาร คิดให้สัตว์ทั้งสิ้นเป็นสุข ๆ ทั่วไปหมด ๑ กรุณาพรหมวิหาร คิดให้สัตว์ทั้งสิ้นที่เป็นทุกข์อยู่ให้พ้นจากทุกข์ทั้งสิ้น ๑ มุทิตาพรหมวิหาร คิดให้สัตว์ทั้งสิ้นที่ได้สุขสมบัติแล้ว จงดํารงอยู่ในสุขสมบัติของตน ๆ อย่างได้วิโยคพลัดพราวจากสุขสมบัติที่ตนได้แล้ว ๑ อุเบกขาพรหมวิหาร มีความเพิกเฉยเป็นกลาง ไม่ดีใจไม่เสียใจในสัตว์ทั้งสิ้นที่ได้สุขได้ทุกข์ ๑ รวมเป็นพรหมวิหาร ๔.

อาหาร ปฏิภูลสัญญา นั้นว่า ความหมายรู้สำคัญในอาหารที่เป็นของบริโภค เห็นว่าเป็นของปฏิภูลน่าเกลียดจนไม่ยินดีในรส.

จตุธาตววัตถานันนั้นว่า กำหนดพิจารณาซึ่งกายโดยเป็นธาตุทั้ง ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม ให้เห็นจริงจนถอนสัจตถุปัถฐิตตสัญญาเสียได้.

อรุปทั้ง ๔ นั้น คือ อากาธานัญญาตนะ เพ่งดูอากาศที่มีดวง

กสณคเตพะภิกขุขึ้นแล้ว เหลืออยู่แต่อากาศเปล่า ด้วยบริกรรมนี้ว่า
อากาศไม่มีที่สุดดังนี้ เป็นอากรมณ์เป็นบ่อเกิด ๑ คือ วิญญาณัญญา-
ยตนะ เพ่งอรูปรวิญญาณทีแรก ด้วยบริกรรมนี้ว่า วิญญาณไม่มีที่สุด
ดังนี้ เป็นอากรมณ์เป็นบ่อเกิด ๑ คือ อากิญจัญญาตนะ เพ่งความไม่
มีแห่งอรูปรวิญญาณทีแรก ด้วยบริกรรมนี้ว่า น้อยหนึ่งนิดหนึ่งไม่มีดังนี้
เป็นอากรมณ์เป็นบ่อเกิด ๑ คือ เนวสัณญานาสัณญาตนะ เพ่งอรูปร
วิญญาณที ๓ ด้วยบริกรรมนี้ว่า นีละเอียตนัก ที่ประณีตนัก จะว่ามี
สัณญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัณญาก็ไม่ใช่ ดังนี้ เป็นอากรมณ์เป็นบ่อเกิด ๑
รวมเป็นอรูปร ๔ ฉะนี้.

กุลบุตรผู้มีศรัทธาปรารถนาจะเจริญสมถภาวนานี้ เมื่อนึกถึง
ธรรม ๗ หมวด แดกออกเป็น ๔๐ ประการเหล่านี้ให้เป็นอากรมณ์แล้ว
จะต้องศึกษาในธรรม ๗ หมวด แดกออกเป็น ๔๐ ประการเหล่านั้นให้
รู้ให้เข้าใจจำได้แม่นยำชำนาญ ครั้นศึกษารู้เข้าใจได้แม่นยำชำนาญ
แล้ว กัมมัฏฐานบทใดเป็นที่ชอบอัธยาศัยควรแก่จิตของตน ก็พึงเพ่ง
แล้ว กัมมัฏฐานบทนั้นเป็นอากรมณ์เกิด.

แท้จริงจริตของคนในโลกนี้มีอยู่ ๖ ประการ คือ รากจริต
ประพฤติไปตามรากะ ๑ คือ โทสจริต ประพฤติไปตามโทสะ ๑ คือ
โมหจริต ประพฤติไปตามโมหะ ๑ คือ สัทธาจิต ประพฤติไปตาม
ความเชื่อ ๑ คือ พุทธจริต ประพฤติไปตามความรู้จริง ๑ คือ วิตกกจริต
ประพฤติไปตามวิตก ๑ รวมเป็นจริต ๖ ฉะนี้.

ก็คนที่มีจิตมักโอ้อวดภาคภูมิใจ รักใคร่ในความสวยความงาม

สันดานมากไปด้วยความกำหนัดยินดีในรูป เสียง กลิ่น รส เครื่องสัมผัส
ที่เป็นอิฏฐารมณ์ให้เกิดความสุขแก่กายและใจได้ จัดเป็นราคจริต มี
ราคะเป็นเครื่องประพุดติเป็นปรกติของตน. คนที่มีจิตมักฉุนเฉียวโกรธ
เคืองง่าย ๆ สันดานหนักไปในโทสะ มักก่อทุกข์โทมนัสให้แก่ผู้อื่น
จัดเป็นโทสจริต มีโทสะเป็นเครื่องประพุดติเป็นปรกติของตน. คนที่
จิตมักสั่นไหวไม่มั่นคง พุดจาก็มักพลั้งพลาดถูกบ้างผิดบ้าง จัดเป็น
โมหจริต มีโมหะเป็นเครื่องประพุดติเป็นปรกติของตน. คนที่มี
สันดานมักเชื่อคนง่าย ๆ ในถ้อยคำวาจาที่กล่าวคือและชั่วเป็นบุญและ
เป็นบาปเป็นต้น จัดเป็นสัทธาจริต มีศรัทธาเป็นเครื่องประพุดติเป็น
ปรกติของตน. คนที่มีปัญญาเฉียบแหลมว่องไวได้ยินได้ฟังสิ่งใดเป็นมักจำ
ได้ และรู้แจ้งแทงตลอดได้โดยเร็ว จัดเป็นพุทธิจริต มีความรู้เป็น
เครื่องประพุดติเป็นปรกติของตน. คนที่มีสันดานมักคิดตรึกตรองไปไม่
ใคร่จะแน่ลงได้ ไม่ใคร่จะรู้แจ้งแทงตลอดไปได้ จัดเป็นวิตักกจริต
มีวิตักเป็นเครื่องประพุดติเป็นปรกติของตน.

ก็คนที่เป็นราคจริตนั้น ควรเจริญกัมมัฏฐาน ๑๑ ประการ คือ
อสุภ ๑๐ กายคตาสติ ๑ เพราะกัมมัฏฐานเหล่านี้เป็นที่สบายของคน
ที่เป็นราคจริตนั้น. คนที่เป็นโทสจริตนั้น ควรเจริญกัมมัฏฐาน ๘
ประการ คือ วัณณกสิณ โลหิตกสิณ โอทาทกสิณ. พรหมวิหาร ๔
คือ นีลกสิณ ปิตกสิณ โลหิตกสิณ โอทาทกสิณ. พรหมวิหาร ๔
นั้น คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา เพราะกัมมัฏฐาน ๘
เหล่านี้ เป็นที่สบายของคนที่เป็นโทสจริตนั้น. คนที่เป็นโมหจริตกับ

คนที่เป็นวิตักกจริต ๒ นั้น ควรเจริญอานาปานัสสติ เพราะอานาปานัสสติกัมมัฏฐานนี้ เป็นที่สบายของคนที่เป็นโมหจริตและคนที่เป็นวิตักกจริตนั้น. คนที่เป็นสัทธาจริตนั้น ควรเจริญอนุสสติ คือ พุทธา-
นุสสติ ธรรมานุสสติ สังฆานุสสติ สีลานุสสติ จาคานุสสติ เทวตา-
นุสสติ. เพราะอนุสสติ ๖ เหล่านี้ เป็นที่สบายของคนที่เป็นสัทธาจริต
นั้น. คนที่เป็นพุทธิจริต ควรเจริญกัมมัฏฐาน ๔ คือ มรณัสสติ
อุปสมานุสสติ อาหาระ ปฏิภูณสังขยา จตุชาตววัตถาน เพราะ
กัมมัฏฐาน ๔ เหล่านี้ เป็นที่สบายของคนที่เป็นพุทธิจริตนั้น. กัมมัฏ-
ฐาน ๘ คือ อรูปกัมมัฏฐาน ๔ กุตกสิณ ๔ คือ ปลฐวี อาโป เตโช
วาโย เหล่านี้ เป็นที่สบายของจริตทั้งสิ้น แต่อรูปกัมมัฏฐานทั้ง ๔ นั้น
กุลบุตรไม่ควรเจริญก่อน ฟังเจริญกัมมัฏฐานคือ ๆ เสียก่อน เมื่อได้
กัมมัฏฐานอื่น ๆ ใดอย่างหนึ่งเป็นพื้นเสียก่อนแล้ว จึงควรเจริญ
อรูปกัมมัฏฐานได้ต่อภายหลัง.

ก็แลในกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการนี้ มีนิमित ๓ อย่าง มีภาวนา ๓
อย่าง. นิमित ๓ อย่างนั้น คือ บริกรรมนิमित ๑ อุกคหนิมิต ๑ ปฏิภาณ-
นิमित ๑. บริกรรมนิमितและอุคคหนิมิต ๒ อย่างนี้ ได้ทั่วไปในกัมมัฏฐาน
ทั้งสิ้น ปฏิภาณนิमितนั้นเฉพาะได้ในกัมมัฏฐาน ๒๒ ประการ คือ
กสิณ ๑๐ อสุภ ๑๐ กายคตาสติ ๑ อานาปานัสสติ ๑ เหล่านี้เท่านั้น.
ภาวนา ๓ นั้น คือ บริกรรมภาวนา ๑ อุปจารภาวนา ๑ อัปปนา-
ภาวนา ๑. บริกรรมภาวนานั้น ได้ทั่วไปในกัมมัฏฐานทั้งสิ้น ก็อุป-
จารภาวนานั้น ได้ในกัมมัฏฐาน ๑๐ ประการ คือ พุทธานุสสติ

ธัมมาสุตติ สังฆานุสสติ สีลานุสสติ จาคานุสสติ เทวตานุสสติ
อุปสมานุสสติ มรณัสสติ อาหาระ ปฏิกุศลสังญา จตุรชตวรรษสถาน
เหล่านี้ย่อมให้ได้สำเร็จแต่เพียงอุปจารภาวนาเท่านั้น ไม่ถึงอัปนา-
ภาวนา เพราะเป็นกัมมัฏฐานสุขุมละเอียดยิ่งนักไม่ปรากฏชัดได้ อัน
จิตและเจตสิกไม่แอบแนบติดสนิทตั้งอยู่ได้นาน จึงเป็นอุปจารภาวนา
เท่านั้น. ก็อัปนาภาวนานั้น ได้ในกัมมัฏฐาน ๓๐ คือ กสิณ ๑๐
อสุภ ๑๐ อานาปานัสสติ ๑ กายคตาสติ ๑ พรหมวิหาร ๔ อรูป ๔
เหล่านี้ ย่อมให้ได้สำเร็จตลอดถึงอัปนาภาวนา เพราะกัมมัฏฐาน
เหล่านี้เป็นอารมณ์ปรากฏชัด อันจิตและเจตสิกแอบแนบติดสนิทตั้ง
อยู่ได้นาน จึงเป็นอัปนาภาวนา แต่รูปฌานและอรุณฌานนี้ เป็นตัว
อัปนาภาวนาอยู่แล้ว. ก็กัมมัฏฐาน ๓๐ ซึ่งให้สำเร็จอัปนาภาวนานั้น
จะได้มีอานุภาพเสมอกันก็หามิได้ อสุภ ๑๐ กับกายคตาสติ ๑ สิบเอ็ด
ประการนี้ มีอานุภาพให้ได้แต่เพียงรูปาพจรปฐมฌานอย่างเดียวเท่านั้น
พรหมวิหาร ๓ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา เหล่านี้มีอานุภาพให้ได้
รูปหาพจรฌาน ตั้งแต่ปฐมฌานขึ้นไปจนถึงจตุตถฌาน อุเบกขาพรหม-
วิหารที่ ๔ นั้น มีอานุภาพให้ได้แต่เพียงปัญจรูปาพจรฌานอย่างเดียว.
อรุณกัมมัฏฐาน ๔ มีอานุภาพให้ได้แต่เพียงปัญจรูปาพจรฌานอย่างเดียว. นับ
กัมมัฏฐานอันให้สำเร็จรูปาพจรฌาน ๒๖ และให้สำเร็จอรุณรูปาพจร-
ฌาน ๔ จึงรวมเป็นกัมมัฏฐานอันให้สำเร็จอัปนาภาวนา ๓๐ ด้วย
ประการนี้.

ลำดับนี้จะแสดงวิธีที่จะภาวนาในอนุสสติกัมมัฏฐาน ๑๐ ต่อไป

ให้พิสดาร ความว่า โยคาพจรกุลบุตรผู้มีศรัทธา ปราธนาจะเจริญ
พุทธานุสสติ ระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้านั้น พึงทำศีลให้บริสุทธิ์
ตัดปติโพธเครื่องกังวลในเสียให้หมด อาศัยเสนาสนะที่สงบสมควร
แก่ภวานานุโยคแล้ว พึงนั่งบัลลังก์ขัดสมาธิตั้งกายให้ตรงแล้ว พึง
ระลึกตริกคือไปในคุณของพระพุทธเจ้า. แท้จริง คุณของพระพุทธเจ้า
นั้น ถ้าจะกล่าวพรรณนาไปเป็นอย่าง ๆ และ พระคุณมากนักไม่มี
ที่สุด ไม่มีประมาณ ใครมีปัญญามากรู้มาก ก็ระลึกตริกคิดไปได้
มาก ใครมีปัญญาน้อยรู้น้อย ก็ระลึกตริกคิดไปได้น้อย เหมือนอย่าง
คนมีเชือกสายสมยาว ทอดสมอลงไปได้ในที่น้ำลึก คนที่มีเชือกสาย
สมอสั้น ทอดได้แต่ในที่น้ำตื้น ๆ ฉะนั้น. ก็พระคุณของพระพุทธเจ้า
นั้น เมื่อจะย่นเข้ากล่าวให้สั้น ๆ แล้วมี ๒ อย่าง คือพระปัญญาคุณ
และพระกรุณาคุณเท่านั้น. พระปรีชาญาณที่รอบรู้ทั่วไปในสภาวะธรรม
ที่จริงและไม่จริง สภาวะธรรมที่ไม่จริงนั้น คือสมมติว่าสัตว์มนุษย์สตรี
บุรุษเราเขาเป็นต้น สภาวะธรรมที่จริงนั้น คือขันธ อายตนะ ธาตุ
อินทรีย์ อริยสัจ ปฏิจจสมุปบาท ครั้นพระองค์ตรัสรู้สภาวะธรรมที่จริง
และไม่จริงฉะนี้แล้ว สภาวะธรรมที่ไม่จริงนั้น พระองค์ละเสียไม่นำมา
เป็นอารมณ์ สภาวะธรรมที่จริงนั้นนำมาเป็นอารมณ์ พิจารณาด้วย
ปัญญา เห็นว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จนละกิเลสกับทั้ง
वासนาขาดจากสันดาน เป็นสมุจเฉทปหาน ข้อนี้เป็นพระปัญญาคุณ.
ครั้นพระองค์มาตรัสรู้ในสภาวะธรรมที่จริงและไม่จริง จนละกิเลสกับ
ทั้งवासนาของพระองค์ได้แล้ว และทรงสั่งสอนสัตว์อื่นให้รู้ตามเห็น

ตามในสภาวะธรรมที่พระองค์ตรัสรู้นั้น จนได้บรรลุมรรคผลทำให้แจ้ง ซึ่งพระนิพพานได้ด้วย ตามปัญญาและวาสนาบารมีของตน ๆ เมื่อ ทรงสั่งสอนสัตว์อื่นเพื่อจะให้ตรัสรู้ตามในสภาวะธรรมที่พระองค์ตรัสรู้นั้น หาได้ย่อหย่อนทอดอภัยเกียจคร้านในการที่จะทรงสั่งสอนสัตว์อื่นไม่ ข้อ นี้จัดเป็นพระกรุณาคุณ. ก็พระปัญญาคุณและพระกรุณาคุณของพระผู้มีพระภาคเจ้านี้ ไม่มีที่สุดไม่มีประมาณ โยคาพจรกฤษทุตรผู้เจริญพุทธา- นุสสตินั้น จะพึงระลึกตริกคิดไปในพระปัญญาคุณและพระกรุณาคุณ ของพระผู้มีพระภาคเจ้าที่กล่าวมาแล้วนี้ก็ได้ หรือจะระลึกตริกคิดไป ในพระคุณของพระผู้มีพระภาคเจ้าโดยพระคุณนาม ๑๐ ประการ อย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้ เมื่อจะระลึกโดยพระคุณนาม ๑๐ ประการนั้น พึง ระลึกดังนี้ว่า

พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงพระนามว่า 'อรห' เพราะเป็นผู้ไกล อย่าง ๑ เป็นผู้ควรอย่าง ๑. ซึ่งว่าเป็นผู้ไกลนั้นคือพระองค์เป็นผู้ไกล จากกิเลส คือไม่มีกิเลสเครื่องเศร้าหมองใน คือ โลก โกรธ หลง และ มายาสาโดยเป็นต้น มิได้มีในพระสันดานของพระองค์ เพราะพระองค์ ละกิเลสกับทั้งวาสนาเสียได้แล้วด้วยมรรคญาณนั้น ๆ. วาสนานั้น คือ ปรกติอาการกายวาจาอันกิเลสอบรมมาแต่ชาติก่อน ๆ วาสนานี้พระ- สัพพัญญูพุทธเจ้าจำพวกเดียว จึงมละได้ขาดพร้อมกับกิเลสด้วยพระ- อรหัตมรรคญาณ แต่พระปัจเจกพุทธเจ้าและพระอรหันตชีนาสพ อื่น ๆ มละวาสนาไม่ได้ มละได้แต่กิเลสอย่างเดียว. พระผู้มีพระภาค เพราะไกลจากกิเลสดังนี้ พระองค์จึงมีพระหฤทัยบริสุทธิ์ใสสะอาดไม่

หว่านไหวในโลกรวมทั้ง ๘ คือ ลากและมีไชลาก ยศและมีไชยศ
นินทา สรรเสริญ สุข ทุกข์ มาถึงเฉพาะพระองค์ พระองค์ไม่ยินดี
ยินดีร้าย ย่อมเพิกเฉยประกอบด้วยฉัพพัญญูเบกขา แม้อรูป เสียง กลิ่น
รส โสภณูปะ ธรรมารมณ์ ที่ดีชั่วใด ๆ มากระทบจักขุ โสตะ ฉานะ
ชีวหา กาย ใจ พระองค์ไม่โสมนัสโทมนัส ย่อมเพ่งโดยอุปัฏฐิตด้วย
ญาณเบกขาจะนี้ ชื่อว่าพระองค์ไกลจากกิเลสแล้ว. ซึ่งว่าเป็นผู้ควร
นั้น คือพระองค์ควรในลาภยศความสรรเสริญสุข เพราะพระองค์ไม่มี
ความยินดี อนึ่ง พระองค์ควรรับซึ่งปัจจัย ๔ มีจิวรเป็นต้น และบูชา
พิเศษอันประมุขชนในโลกถวายบูชาด้วยความเลื่อมใส เพราะพระองค์
เป็นยอดของทักษิณบุคคล ย่อมกระทำผลขอทานการบูชานั้นให้
ไพบูลพิเศษยิ่งได้. พระผู้มีพระภาค พระองค์มีพระคุณความดี ดัง
พรรณนามาจะนี้ จึงทรงพระนามว่า 'อรห' เป็นผู้ไกล ผู้ควร ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงพระนามว่า 'สมมาสมพุทฺโธ' เพราะ
พระองค์ตรัสรู้ซึ่งธรรมทั้งสิ้นแต่ลำพังพระองค์ชอบแท้ ไม่วิปริตแปรผัน
ถึงผู้ใดได้รู้ซึ่งธรรมที่พระองค์ตรัสรู้แล้ว และทรงจำไว้ด้วยปัญญา
แล้วและปฏิบัติตามซึ่งธรรมนั้น ไม่วิปริต เป็นความชอบ เพราะมละ
ทุจริตและกิเลส คือ โลภ โกรธ หลง ได้จริง ก็พระผู้มีพระภาคเจ้า
นั้นรู้อย่างนี้ จึงชื่อว่าชอบไม่มีใครสอนพระองค์ พระองค์ตรัสรู้เอง
เพราะเหตุนี้ จึงทรงพระนามว่า 'สมมาสมพุทฺโธ' ผู้ตรัสรู้แล้วชอบเอง
ซึ่งธรรมทั้งสิ้น บทว่า 'อรห' นั้นสำเร็จด้วยความเป็นผู้บริสุทธิ์ไกลจาก
กิเลส ด้วยมละเป็นสมุจเฉตปหาน บทว่า 'สมมาสมพุทฺโธ' นั้นสำเร็จ

ด้วยภาวนา ความทำอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณให้เกิดเจริญขึ้นด้วยดี.

พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงพระนามว่า 'วิชาจรณสมุปบันโน' เพราะพระองค์ถึงพร้อมบริบูรณ์แล้ว ด้วยวิชาและจรณะ เครื่องประพฤติเพื่อวิชา. วิชานั้นท่านแจกเป็น ๓ อย่างบ้าง ๘ อย่างบ้าง. วิชา ๓ นั้น คือ บุพเพนิวาสานุสสติญาณ ปัญญาที่ตามระลึกรู้ซึ่งจันท์ที่ตนอยู่แล้วในภพก่อน ๆ คือระลึกชาติก่อนๆ ได้ ๑ จุฑุปปาตญาณ ปัญญาอันกำหนดรู้ซึ่งจุดและปฏิสนธิอุปบัติของสัตว์ทั้งสิ้น ๑ อาสวักขญาณ ปัญญาอันรู้ในธรรมเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวกิเลส ๑ รวมเป็น ๓ ฉะนั้น วิชา ๘ นั้น คือวิปัสสนาญาณ ปัญญาอันเห็นกายนี้สักว่าเป็นธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม มีวิญญาณอาศัยอยู่ มิใช่สัตว์มิใช่บุคคลเป็นต้น ๑ มโนมยทธิ ฤทธิ์สำเร็จด้วยใจ คือนิรมิตซึ่งรูปอื่นออกจากกายนี้ ดังชักใส่หญาปล้องออก ๑ อิทธิวิธิ ฤทธิ์สำเร็จด้วยอธิบายตามประสงค์ คือคนเดียวอธิษฐานให้เป็นคนมาก คนมากอธิษฐานให้เป็นคนเดียวได้ เป็นต้น ๑ ทิพพโสต โสตเป็นดังทิพย์ คิดจะฟังเสียงมนุษย์หรือเสียงทิพย์ในที่ไกลหรือใกล้ย่อมได้ยิน ๑ เจโตปริยญาณ รู้กำหนดจิตของผู้อื่นว่าดีและชั่ว มีกิเลสและไม่มีกิเลส ๑ กับวิชา ๓ ที่กล่าวแล้ว ก่อนนั้นจึงรวมเป็น ๘ ฉะนั้น. ธรรมมีประเภท ๓ ประเภท ๘ เหล่านี้ เรียกว่าวิชา เพราะเป็นความรู้วิเศษยิ่งกว่าความรู้อื่น ๆ. จรณะ เครื่องประพฤติเพื่อวิชานั้นมี ๑๕ คือ สีสสังวร ตำรวมกายวาจาให้เป็นปรกติดีงามอยู่เสมอ มิให้เป็นทุจริตความประพฤติชั่วขึ้นได้ ๑ อินทริยสังวร ระวางตา หู จมูก ลิ้น กาย จิต ไว้มิให้อภิขณาโทมนัสบาป-

ธรรมเกิดขึ้นครอบงำจิตได้ ๑ โภชนะ มัตตัญญูตา ความเป็นผู้รู้
ประมาณในอันกินอาหารและของบริโภคต่าง ๆ ๑ ชาคริยานุโยค
ประกอบตามความเพียรของผู้ตื่นอยู่ด้วยสติ ๑ สัทธา ความเชื่อ
กรรมเชื่อผลแห่งกรรม ๑ หิริ ความเกลียดละอายแต่ทุจริตบาปกรรม ๑
โอตตปปะ ความสะดุ้งกลัวแต่ทุจริตบาปกรรม ๑ พาหุสัจจะ ความ
เป็นพหูสูตร สดับฟังธรรมไว้ได้มาก ๑ วิริยะ ความเพียรละบาป
บำเพ็ญบุญ ๑ สติ ความระลึกรู้ซึ่งเป็นเหตุให้บาปอกุศลน้อยเบาบางสั้น
ไป ให้บุญกุศลเกิดเจริญทวีมากขึ้น ๑ ปัญญา ความรู้ทั่วไปในบาป
บุญและสุขทุกข์ และเหตุเกิดบาปบุญและสุขทุกข์ ๑ ปฐมฌาน ๑
ทุติยฌาน ๑ ตติยฌาน ๑ จตุตถฌาน ๑ รวมเป็นจรรณะ ๑๕ เครื่อง
ดำเนินไปยังวิชชา. วิชชา ๓ วิชชา ๘ และจรรณะ ๑๕ เหล่านี้ พร้อม
บริบูรณ์ในพระผู้มีพระภาคเจ้า นั่น เพราะเหตุนั้น พระองค์จึงทรง
พระนามว่า ' วิชชาจรรณสมุปนโน ' ผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยวิชชาและ
จรรณะ.

พระผู้มีพระภาคเจ้า นั้น ทรงพระนามว่า ' สุกโต ' เพราะพระองค์
ไปแล้วสู่ที่อันดี คือนิพพานเป็นอมฤตยสถาน อนึ่ง พระองค์ไปแล้ว
ชอบ คือกิเลสเหล่าใดที่พระองค์ละได้แล้ว พระองค์ก็มีได้กลับคืนมา
ยังกิเลสเหล่านั้นอีกเลย อนึ่ง เพราะพระองค์ดำเนินดี คือพระองค์
ละฉราวาสสมบัติออกทรงผนวชแล้ว ก็พากเพียรพยายามไปจนได้
สำเร็จพระอนุตรสัมโพธิญาณ อนึ่ง เพราะพระองค์ดำเนินตามทาง
พระอัยภูงคิกมรรค มิได้เข้าใกล้กัมมราคมีฉนาลปฏิบัติทางผิด คือกาม-

สุขัลลิกานุโยคและอรรถกถิกานุโยค อนึ่ง เพราะพระองค์มีวาจาดี คือ กล่าวแต่คำที่จริงที่แท้ และประกอบด้วยประโยชน์ และกล่าวในกาล ที่ควรกล่าว และกล่าวแก่บุคคลที่ควรกล่าว คุณความดีของพระผู้มี พระภาคเจ้านั้น มีอยู่ดังพรรณนามาฉะนี้ เพราะเหตุดังนั้น พระองค์ จึงทรงพระนามว่า 'สุคโต' เป็นผู้ไปดีแล้ว ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงพระนามว่า 'โลกวิทู' เพราะรู้แจ้งซึ่ง โลกด้วยประการทั้งสิ้น. โลกนั้น ว่าโดยประเภทมี ๓ คือสังขารโลก ได้แก่นามและรูปเป็นต้น ๑ สัตว์โลก ได้แก่เทพยตามนุษย์เป็นต้น ๑ โอภาสโลก ได้แก่แผ่นดินและอากาศเป็นต้น ๑. พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ย่อมรู้ซึ่งโลกทั้ง ๓ นี้ว่าเป็นปฤษชนธรรม มีความทรุดโทรมหลุดทลาย หักพัง ไม่ยั่งยืนเป็นธรรมดา พระองค์เมื่อรู้แจ้งโลกได้ฉะนี้ จึงข้าม โลกเสียได้ ไม่ติดอยู่ในโลกด้วยยางคือตัณหา เพราะเหตุนี้ พระองค์ จึงทรงพระนามว่า 'โลกวิทู' ผู้รู้แจ้งโลก.

พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงพระนามว่า 'อนุตตโร' เพราะไม่มี ใครในโลกจะเสมอและยิ่งกว่าพระองค์ ด้วยคุณคือศีล สมာธิ ปัญญา วิมุตติ วิมุตติญาณทัสสนะ เหตุฉะนี้ พระองค์จึงทรงพระนามว่า 'อนุตตโร' มีผู้อื่นยิ่งเลิศกว่าพระองค์ไม่มี.

พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงพระนามว่า 'ปฐิสทมมสารถิ' ผู้ ทรมาณบุรุษที่ควรทรมาณ. แท้จริง พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ย่อมทรง ทรมาณสัตว์โลกที่ควรทรมาณ ด้วยอุบายอันวิจิตรต่าง ๆ คือ สัตว์เหล่า ไชชอบคำละเอียดไพเราะ พระองค์ก็ทรงทรมาณด้วยคำละเอียด คือ

แสดงสุจริต ๓ มีกายสุจริตเป็นต้น และทรงแสดงผลแห่งสุจริตให้สัตว์
เหล่านั้นยินดีประพฤติดตาม สัตว์พวกใดชอบคำหยาบ พระองค์ก็ทรง
ทรมาณด้วยคำหยาบคือประกาศสุจริต ๓ และผลแห่งสุจิตนั้นให้สัตว์
เกลียดกลัวมละเสียด สัตว์พวกใดชอบทั้งคำละเอียดและคำหยาบ พระ-
องค์ก็ทรงทรมาณด้วยคำละเอียดและคำหยาบ คือทรงชี้แจงซึ่งสุจริต
และทวจิต และผลของสุจริตและทวจิต ให้สัตว์มละเสียดซึ่งทวจิตดำรง
อยู่ในสุจริต พระผู้มีพระภาคทรงฉลาดในการทรมาณสัตว์โลกให้มละ
พยศอันร้ายเสียได้ ดังนี้ พระองค์จึงทรงพระนามว่า 'ปฐิตทมมสารถิ'
ผู้ทรมาณซึ่งบุรุษที่ควรทรมาณ ดังนี้.

อนึ่ง 'อนุดตโร ปฐิตทมมสารถิ' ๒ พระนามนี้ ท่านรวมเป็น
พระนามเดียวกันว่า พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นทรงพระนามว่า 'อนุดตโร
ปฐิตทมมสารถิ' ผู้ทรมาณซึ่งบุรุษควรทรมาณ ไม่มีใครเสมอและ
ยิ่งกว่าพระองค์ได้ ดังนี้ แท้จริง เหมือนอย่างคชสารอัสดร ที่นาย
ควาญทรมาณคล้องแล้วด้วยดีแล้ว นายควาญประสงค์จะให้เล่นไป
ในทิศใด ๆ ก็เล่นไปในทิศนั้น ๆ อย่างเดียวในวาระอันหนึ่ง ส่วน
บุรุษที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทรมาณแล้วนั้น แม้นั่งอยู่ด้วยบัลลังก์อัน
เดียว ย่อมให้เล่นไปได้อย่างทิศทั้ง ๘ คือสมาบติ ๘ และทิศทั้ง ๘ คือ
มรรค ๔ ผล ๔ เพราะเหตุนี้ พระองค์จึงทรงพระนามว่า 'อนุดตโร
ปฐิตทมมสารถิ' ผู้ยังบุรุษที่ควรทรมาณให้เล่นไป ไม่มีใครเสมอ
และยิ่งกว่าพระองค์ได้ ดังนี้ อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทรมาณ
สัตว์โลกที่ควรทรมาณนั้น เป็นกระบวนทรมาณ จะได้กดขี่ข่มเหงด้วย

อาญา ทำให้สัตว์ได้ทุกข์ลำบาก ดังความข้งความม้าและคนที่เป็
อิสราธิบดี ทรมานชสารอัสตรและคนที่อยู่ในอำนาจของตนด้วยคำ
หยาบและอาญาคือจำจองเข็ยนตีต่าง ๆ เช่นนั้นห้ามมิได้ พระองค์ยอม
ทรงทรมานสัตว์บางพวก ด้วยอิทธิปาฏิหาริย์และอาเทศนาปาฏิหาริย์
บางเหล่าก็เป็นกระบวนทรมานข่มให้สิ้นพยศอันร้าย และมานะอันกระ-
ด้างเสียก่อนแล้ว จึงทรงทรมานด้วยอนุศาสน์ปาฏิหาริย์ เทศนาสั่งสอน
ให้สัตว์ปฏิบัติตาม จนมละพยศอันร้ายคือทุจริต สังกิเลสธรรมด้วย
มรรคภาวนานั้น ๆ เพราะเหตุนั้น พระองค์จึงทรงพระนามว่า 'อนุตฺโตโร
ปฺริสทมฺมสารถิ' ผู้ทรมานซึ่งบุรุษควรทรมานไม่มีใครเสมอและยิ่งกว่า
พระองค์ได้ ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงพระนามว่า 'สตุถา เทวมนุสฺสานัน'
ผู้ศาสดาสั่งสอนของเทวดาและมนุษย์ทั้งสิ้น พระผู้มีพระภาคยอมสั่ง
สอนสัตว์ให้ได้บรรลุประโยชน์ทั้ง ๓ คือ ประโยชน์ในชาตินี้ และ
ประโยชน์ในภพหน้า และประโยชน์อย่างยิ่งคือพระนิพพาน ตามสมควร
แก่อัธยาศัยของเวไนยสัตว์นั้น ๆ เพราะเหตุนั้น พระองค์จึงทรงพระ-
นามว่า 'สตุถา เทวมนุสฺสานัน' ผู้ศาสดาสั่งสอนของเทวดาและมนุษย์
ทั้งสิ้น ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงพระนามว่า 'พุกุโธ' ผู้บานแล้วเต็มที
ด้วยตรัสรู้สัจจะของจริงทั้ง ๔ ด้วยพระองค์เองแล้ว และทรงสั่งสอน
ให้สัตว์อื่นตรัสรู้ตามได้ด้วย ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงพระนามว่า 'ภควา' ผู้มีพระภาค

ภากนั้นคืออกุศลธรรมมีทานและศีลเป็นต้น ซึ่งเป็นธรรมถึงซึ่งส่วนอัน
อุดมอย่างอกุศล และเป็นธรรมยังโลกียสุขและโลกุตระสุขให้เกิดขึ้น
ภากนั้นย่อมมีแต่พระผู้มีพระภาค เพราะเหตุนั้น พระองค์จึงทรงพระ
นามว่า 'ภควา' ดังนี้. อนึ่ง พระองค์ทรงพระนามว่า ภควา เพราะ
พระองค์ทรงแจกประเภทธรรมเป็นแผนกต่าง ๆ จนถึงโลกุตระธรรม
มรรค ผล นิพพานเป็นที่สุดแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เพราะเหตุนี้
จึงทรงพระนามว่า 'ภควา' ผู้จำแนก ดังนี้. พระนามคือ ภควา นี้ เป็น
พระนามของพระผู้มีพระภาค สำหรับกล่าวด้วยความเคารพในพระผู้มี-
พระภาค ผู้เป็นครูพิเศษอุดมกว่าสัตว์ทั้งสิ้น.

อนึ่ง พระนามตั้งแต่ อร์หิ จนถึง ภควา เหล่านี้ พระพุทธมารดา
หรือพระพุทธรูปบิดาหรือพระญาติ หรือผู้ที่วิเศษในโลก ผู้ใดผู้หนึ่งก็ดี
หรือเทวดาและพรหมก็ดี จะได้ถวายแต่พระองค์หาไม่ได้ พระนาม
เหล่านี้เป็นเนमितตกนาม มาแต่เนमितคืออรหัตคุณและอนุตรสัมมา-
สัมพุทธิคุณ เกิดขึ้นพร้อมกันกับด้วยความเกิดด้วยนามภายในอริยชาติ
แลทรงแสดงชั้นมัจฉกัปปัจวัตตสูตรของพระองค์ อนึ่ง พระนามตั้ง
แต่ อร์หิ จนถึง โลกวิทู เหล่านี้ แสดงพระปัญญาคุณ พระนามคือ
อนุตฺตโร ปุริสมมุสสารถิ สตุถา เทวมนุสฺसानิ นี้แสดงพระกรุณา-
คุณ พระนาม คือ พุทฺโธ ภควา นี้ แสดงพระปัญญาคุณและพระ
กรุณาคุณทั้งสอง อนึ่ง พระนามตั้งแต่ อร์หิ จนถึง โลกวิทู เหล่านี้
แสดงพระคุณคือตรัสรู้สำเร็จประโยชน์ของพระองค์ผู้เดียว พระนาม
คือ อนุตฺตโร ปุริสมมุสสารถิ สตุถา เทวมนุสฺसानิ นี้ แสดงพระคุณ

คือตรัสรู้สำเร็จประโยชน์ของผู้อื่น พระนาม อื่น พุทฺโธ ภควา นี้
แสดงพระคุณคือตรัสรู้สำเร็จประโยชน์ของตนและของผู้อื่นทั้งสอง. อนึ่ง
พระนามว่า อรหํ แสดงซึ่งความบริสุทธิ์ ไกลจากกิเลสด้วยอันมละ
เป็นสมุจเฉทปหาน พระนามว่า สมมาสมพุทฺโธ แสดงซึ่งภาวนา
ความทำอหัตถ์คุณและสัมมาสัมโพธิคุณให้เกิดขึ้น เพราะเหตุนี้
พระนามทั้งสองนี้จึงเป็นพระนามใหญ่ พระผู้มีพระภาคเจ้าในนี้ได้ตรัส
ออกซึ่งพระนามนี้ มีในสุดตันตประเทศนั้น ๆ โดยมาก. โยคาพจร
กุลบุตรเจริญพุทธานุสสติ ระลึกถึงคุณพระพุทฺธเจ้า ฟังถ้อยเอาเนื้อความ
ขึ้นรำพึง ให้เห็นคุณของพระพุทฺธเจ้าตามเนื้อความที่กล่าวมาแล้วนี้
อย่าถ้อยเอาแต่พยัญชนะขึ้นบริกรรมบ่นด้วยปาก ทำอย่างนี้จะไม่ให้เห็น
คุณพระพุทฺธเจ้า อนึ่ง ระลึกถึงคุณพระพุทฺธเจ้าในนั้น จะระลึกทุกบท ๆ
ก็ได้ หรือบทใดบทหนึ่งก็ได้ตามถนัดเทอญ.

เมื่อโยคาพจรกุลบุตร ระลึกถึงคุณของพระพุทฺธเจ้าโดยนิยมดัง
กล่าวมาแล้วนั้น รากะโทสะ โมหะ นีวรณธรรมก็จะมิได้ครอบงำซึ่งจิต
ของโยคาพจรกุลบุตร ๆ นั้น ก็มีจิตสงบระงับตั้งมั่นเป็นอุปจารสมาธิ.

วินิจฉัยในพุทธานุสสติ ยุติแต่เท่านี้.

จะวินิจฉัยในธัมมานุสสติ เครื่องระลึกถึงคุณพระธรรมต่อไปว่า
โยคาพจรกุลบุตรผู้มีศรัทธา ปรรณานาจะเจริญธัมมานุสสติกัมมัฏฐาน
นั้น ฟังอาศัยอยู่ในเสนาสนะอันสมควร โดยนัยกล่าวมาแล้วนั้น
ฟังระลึกตรึกคิดไปในคุณของพระธรรม ก็แลพระธรรมนั้นมีประเภท
เป็น ๓ คือปริยัติธรรม ๑ ปฏิปัตติธรรม ๑ ปฏิเวธธรรม ๑ พุทธวจนะ

คำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ซึ่งได้ตรัสเทศนาสั่งสอนเวไนย-
สัตว์ หรือเปล่งออกเป็นอุทานวาจา และบัญญัติแต่งตั้งไว้เป็นสิกขาบท
พุทธอาณานิยมรียาทแก่สาวกก็ดี พุทธวณะทั้งสิ้นนี้ชื่อว่าปริยัติธรรม
เพราะเป็นธรรมต้องเล่าเรียนศึกษาให้รู้รอบคอบด้วยดี. ก็ปริยัติธรรม
นั้น มีศีลสมาธิปัญญาเป็นประโยชน์เป็นอานิสงส์. ศีลสมาธิปัญญานั้น
มีมรรคผลนิพพานเป็นประโยชน์เป็นอานิสงส์ อนึ่ง ปริยัติ คือ ศีลสมาธิ
ปัญญาใด อันลุ่มลึกโดยลำดับ ศีลสมาธิปัญญานั้น ชื่อว่าปฏิบัติ-
ธรรม เพราะเป็นธรรมอันกุลบุตรต้องปฏิบัติทำให้บริบูรณ์ เมื่อกุลบุตร
มาปฏิบัติทำให้บริบูรณ์ ในศีลสมาธิปัญญานั้นแล้ว ได้บรรลุธรรมวิเศษ
คือมรรคผลนิพพาน ก็มรรคผลนิพพานนั้นชื่อว่าปฏิเวธธรรม เพราะ
เป็นธรรมอันกุลบุตรต้องทำให้แจ้งแทงตลอดด้วยมรรคภาวนานั้น ๆ. ก็
ปริยัติธรรมนั้นเป็นย่อมมีคุณแก่ผู้ศึกษาและเล่าเรียนสดฟังจำทรงไว้ให้เกิด
ความฉลาดรอบรู้ในข้อปฏิบัติ คือศีลสมาธิปัญญา ศีลสมาธิปัญญานั้น
ย่อมมีคุณแก่ผู้ที่ปฏิบัติ ๆ ดำรงอยู่ในศีลรักษาไว้แล้ว ความ
เดือดร้อนใจและทุกข์ภัยต่าง ๆ ที่จะพึงเกิดขึ้นเพราะความเป็นผู้มีศีลชั่ว
ไม่รักษาศีลไว้ให้ดี ก็จะไม่มี ผู้ปฏิบัติในสมาธิทำจิตให้เกิดมีอยู่เนื่อง ๆ
แล้ว นิเวศธรรม ๕ ก็จะไม่อาจครอบงำจิตได้ ความเดือดร้อนใจ
และทุกข์ภัยต่าง ๆ ที่จะพึงเกิดขึ้นเพราะจิตฟุ้งซ่านเพราะกิเลสครอบงำ
ก็จะไม่มี ผู้ปฏิบัติในปัญญาคือการปัญญาความรู้ทั่วไปให้เกิดมีอยู่ในจิตแล้ว
ความเดือดร้อนใจและทุกข์โทมนัสหวาดเสียวสะดุ้งกลัว ภัยต่าง ๆ ที่จะ
พึงเกิดขึ้นเพราะความโง่ไม่รู้รอบคอบก็ไม่มี ศีลสมาธิปัญญา ย่อมมีคุณ

แก่ผู้ปฏิบัติด้วยประการดังนี้. ฝ่ายปฏิเวธธรรม คือ มรรคผลนิพพานนั้น ย่อมมีคุณแก่ผู้ที่รู้แจ้งแทงตลอดได้ สำเร็จอริยมรรคอริยผลมละกิเลส เหล่าใด ๆ ได้ตามมรรคภาวนานั้น ๆ แล้ว ความเดือนร้อนใจและทุกข์ภัยต่าง ๆ ที่จะพึงเกิดขึ้นเพราะกิเลสเหล่านั้น ๆ ก็จะไม่ มี ผู้ที่รู้แจ้งแทงตลอดพระนิพพานแล้ว ก็พ้นจากทุกข์ ไม่ต้องเกิดแก่ตายต่อไปอีกในเบื้องหน้า ปฏิเวธธรรมย่อมมีคุณแก่ผู้ที่รู้แจ้งแทงตลอดมรรคผลนิพพานด้วยประการดังนี้. อนึ่ง ปริยัติธรรมนั้นย่อมมีคุณ คือ ทำให้บริบูรณ์ในศีลสมาธิปัญญา ศีลสมาธิปัญญานั้น ย่อมมีคุณ คือ ทำให้กาย วาจา ใจบริสุทธิ์ จนได้บรรลุมรรคผลนิพพาน มรรคผลนั้นย่อมมีคุณ คือ ละกิเลสเป็นสมุจเฉทปหาน นิพพานนั้น ย่อมมีคุณ คือดับเพลิงกิเลสกองทุกข์เสียหมด ความเกิดแก่เจ็บตายไม่มี เป็นสุขอย่างยิ่ง.

โยคาพจรกุลบุตรผู้เจริญชัมมานุสสติกัมมัฏฐานนี้ จะพึงระลึก คิดไปในคุณของพระธรรมโดยนัยดังกล่าวมาแล้วนี้ก็ได้ หรือจะระลึกถึงคุณของพระธรรมตามบาลีว่า สุวาสุขาโต ภควตา ธมฺโม ดังนี้ เป็นต้นก็ได้ตามใจนึก เมื่อระลึกตามบทพระบาลีนั้น พึงระลึกดังนี้ว่า ธรรมที่พระผู้มีพระภาคกล่าวแล้วดี คือ เพราะในเบื้องต้นคือศีล เพราะในท่ามกลางคือสมาธิ เพราะในที่สุดคือปัญญา พร้อมทั้งอรรถทั้ง พัยุชณะบริบูรณ์สิ้นเชิงเต็มที่ บริสุทธิ์ไม่มีพริฐอันใดอันหนึ่ง และเป็นไปเพื่อมละราคะ โทสะ โมหะเสียได้ เพราะเหตุนี้ จึงชื่อว่า สุวาสุขาโต ท่านกล่าวแล้วดี อนึ่ง ธรรมที่พระผู้มีพระภาคกล่าวแล้วดีเพราะ

ชี้ทางข้อปฏิบัติ ซึ่งเป็นเหตุจะให้สัตว์ถึงซึ่งความสุขพ้นจากทุกข์ภัย
เหตุ นั้นจึงชื่อว่า สุวกขาโต. อนึ่ง ธรรมนั้นท่านให้ผู้ที่ปฏิบัติได้
เห็นผล รู้แจ้งด้วยตนเองไม่ต้องถามใคร เหตุ นั้นจึงชื่อว่า สนฺทิฏฺ-
จโก ผู้ปฏิบัติเห็นเอง. อนึ่ง เพราะธรรมนั้นท่านให้ผลไม่มีกาลไม่มี
สมัย ปฏิบัติท่านดีจริง ๆ เมื่อใด ท่านก็ให้ผลได้ความเย็นใจ หาย
ความร้อนเมื่อนั้น ไม่มีกาลไม่มีเวลา พุทฺธภาษาดีมีไม่มัวมวงเป็นต้น
ย่อมให้ผลตามฤดูกาล พระธรรมหาเป็นเช่นนั้นไม่ ใครปฏิบัติท่านดี
จริงเมื่อใด ท่านก็ให้ผลเมื่อนั้น จะได้ให้ผลตามกาลเวลาเหมือนอย่าง
พุทฺธภาษาดีให้ผลตามฤดูกาลนั้นไม่มีเลย เหตุ นั้นจึงชื่อว่า อกาลโก
ให้ผลไม่มีกาล. อนึ่ง พระธรรมนั้นท่านอาจจะร้องเรียกทำทนายผู้ปฏิบัติ
ว่าท่านจงมาดูเถิด ๆ ดังนี้ เพราะพระธรรมนั้น เมื่อผู้ใดได้ดูท่านเห็น
ท่านเข้าแล้วด้วยตาปัญญา กิเลสเครื่องเศร้าหมองซึ่งเป็นเหตุให้เกิด
ความร้อนเหล่าใด ที่มีอยู่ในสันดานของผู้ นั้น กิเลสเหล่านี้ ย่อม
สงบระงับดับหายไปจากสันดาน ในขณะที่เมื่อได้ดูได้เห็นพระธรรมนั้น.
แท้จริง ท่านที่มละกิเลสบาปธรรมได้ตามมรรคภาวนา มีคุณนาม
ปรากฏเรียกว่า โสดาบัน สกทาคามี อนาคามีอริยบุคคล พระอรหันต-
จิตตาสพ ดังนี้ ก็เพราะท่านมาได้ดูได้เห็นธรรมนั้น ความที่มละ
กิเลสได้โดยดั่งทังคะ วิกขัมภณะ สมุจเฉทปหาน ของผู้ที่มาได้ดูได้เห็น
พระธรรมนั้น ย่อมจริงมีแท้ไม่เปล่าเลย เพราะเหตุ นั้น พระธรรมนั้น
จึงชื่อว่า เอหิปสฺสิโก ควรจะเรียกร้องซึ่งผู้ปฏิบัติว่า ท่านจงมาดูมาเห็น
เถิด ดังนี้. อนึ่ง พระธรรมนั้นอันบุคคลผู้ปฏิบัติจะพึงน้อมเข้าใจ

ก็จะต้องตรึกตรองมองดูด้วยใจ จะแลดูด้วยตามิได้ แลดูด้วยใจแล้ว ก็อาจจะเห็นพระธรรม ทำใจให้บริสุทธิ์หลุดไปจากกิเลสได้ เพราะเหตุ นั้น จึงจะต้องน้อมพระธรรมเข้าในใจ ตรึกตรองพิจารณาไปด้วยใจ นัยหนึ่งว่า พระธรรมนั้นเป็นของอันบุคคลจะพึงน้อมเข้าในใจได้ อธิบาย ว่าผู้ที่บำเพ็ญเพียรรับเร่งภาวนา ดังรีบดับผ้าและเสียดอันเพลิงไหม้อยู่ ฉะนั้นแล้ว ทำมรรคและผลให้เกิดขึ้นในใจ เพราะเหตุนี้ พระธรรม จึงชื่อว่า โอปนยิโก อันบุคคลจะพึงน้อมเข้าในใจได้. เพราะธรรมอัน นั้น วิญญูชนผู้รู้วิเศษทั้งหลายจะพึงรู้แจ้งเฉพาะตัว อธิบายว่า พระธรรมนี้ ท่านที่เป็นนักปราชญ์ทั้งหลายจะพึงเห็นแจ้งในตน ๆ ผู้อื่นที่ไม่ ได้รู้จะพลอยมารู้ด้วยท่านนั้นไม่ได้ เหมือนอย่างวิชาศิลปศาสตร์ต่าง ๆ ผู้ใด ได้ศึกษารู้เข้าใจแล้ว ก็รู้เข้าใจเฉพาะตัวของผู้นั้นเอง ผู้อื่นที่ไม่ ได้ศึกษา จะมาพลอยรู้ในศิลปศาสตร์วิชานั้นด้วยไม่ได้ฉะนั้น.

เมื่อโยคาพจรกุกุตรมาระลึกตรึกคิดไปในคุณของพระธรรมอยู่ก็ จะมละเสียได้ซึ่งนิเวศธรรม จิตก็จะตั้งมั่นเป็นขณิกสมาธิ และอุปจารสมาธิโดยลำดับ.

วินิจฉัยในธัมมานุสสติ ยুক্তีแต่เท่านี้.

จะวินิจฉัยในสังฆานุสสติ เครื่องระลึกถึงคุณพระสงฆ์ต่อไปว่า โยคาพจรกุกุตรผู้เจริญสังฆานุสติกัมมัฏฐานนั้น พึงอาศัยอยู่ในเสนาสนะอันสมควร โดยนับที่กล่าวมาแล้วก่อนนั้น แล้วจึงระลึกถึงคุณของพระสงฆ์. พระสงฆ์นั้นมี ๒ จำพวก คือ พระอริยสงฆ์จำพวก ๑ สมมติสงฆ์จำพวก ๑. ท่านที่ดำรงอยู่ในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่าอริยสงฆ์

หมู่ของพระอริยเจ้า หมู่เป็นพระอริยเจ้า. ภิกษุตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไป
นั่งในภายในสีมาไม่ละหัดบาศกันและกัน มีอำนาจให้สำเร็จสังฆกรรม
นั้น ๆ ได้ ชื่อว่าสมมติสงฆ์ สงฆ์โดยสมมติ. ก็พระสงฆ์นั้นย่อมมี
คุณแก่สัตว์ เพราะท่านรักษาปริยัติธรรมของพระพุทธเจ้าไว้ ได้สังคิร้อย
กรองไว้เป็นหมู่เป็นหมวดมิให้ระจัดพลัดพราย จนถึงได้จารลึกลงไว้
ในใบลานเป็นลำดับมา หมู่ชนที่เกิด ณ ภายหลังได้ศึกษาเล่าเรียน
ลำดับฟังทรงไว้ จึงได้พากันฉลาดรู้พุทธวจนะและบุญบาปเหตุเกิด
สุขและทุกข์ ถ้าเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระสงฆ์
มิได้รักษาปริยัติธรรมไว้ มิได้ร้อยกรองเรียบเรียงปริยัติธรรมไว้ไซ้
หมู่ชนที่เกิด ณ ภายหลังก็พากันโง่เขลา หาฐู้พุทธวจนะและบุญบาปเหตุ
เกิดสุขและทุกข์ไม่ ซึ่งประชุมชน ที่เกิดภายหลัง มาฐู้จักพุทธวจนะ
และบุญบาปเหตุเกิดสุขและทุกข์ตามภูมิปัญญาของตน ๆ ได้นี้ เพราะ
พระสงฆ์เป็นต้นเหตุ ข้อนี้ชื่อว่าพระสงฆ์มีคุณแก่สัตว์อย่างหนึ่ง อนึ่ง
พระสงฆ์นั้น ท่านเป็นบุญเขตเนื่องบุญของสัตว์โลก หาเขตบุญอื่นยิ่ง
กว่าและเสมอไม่มี บุคคลเหล่าใดมีความต้องการสมบัติที่เป็นของมนุษย์
หรือเป็นของทิพย์ หรือต้องการสมบัติคือนิพพานแล้ว และถวายทาน
บูชาและปฏิบัติตามด้วยความเชื่อและเลื่อมใสในพระสงฆ์ ๆ ก็สามารถ
จะให้บุคคลเหล่านั้นได้สมบัตินั้น สมดังจิตประสงค์ของตน ๆ ได้ ข้อนี้
พระสงฆ์ได้ชื่อว่ามีคุณแก่สัตว์อย่างหนึ่ง เพราะเป็นบุญเขตอันยิ่ง.

โยคาพจรบุตรผู้เจริญสั่งฆานุสสติ จะพึงระลึกถึงคุณของพระ
สงฆ์ โดยนัยที่กล่าวมาแล้วนี้ก็ได้ หรือจะระลึกถึงคุณของพระสงฆ์

ตามพระบาลีว่า สุปฏิปนุโน เป็นต้นไปทั้งหมดหรือบทยโคบทหนึ่งก็ได้
ความในพระบาลีนั้นว่า พระสงฆ์หมู่สาวกของพระผู้มีพระภาค ท่าน
ปฏิบัติศีลประคอบบายได้แล้ว จึงชื่อว่า สุปฏิปนุโน ปฏิบัติแล้ว คือ
พระโศดาบัน. อนึ่ง ท่านปฏิบัติตรง อยู่อีกชาติเดียวทำที่สุดแห่ง
ทุกข์ได้ จึงชื่อว่า อสุปฏิปนุโน ปฏิบัติตรงแล้ว คือพระสกทาคามี.
อนึ่ง ท่านปฏิบัติออกจากกามธาตุแล้วดับทุกข์ได้แล้วในพรหมโลก จึง
ชื่อว่า ฌายปฏิปนุโน ปฏิบัติออกตัวได้แล้ว คือพระอนาคามี. อนึ่ง
ท่านปฏิบัติขบยับดับทุกข์ได้ในชาตินี้แล้ว จึงชื่อว่า สามิจิปฏิปนุโน
ปฏิบัติขบยับแล้ว คือพระอรหันต์. สงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค
เป็นผู้ปฏิบัติแล้ว เพราะเป็นผู้ปฏิบัติแล้วชอบในธรรมวินัยขอพระ-
ผู้มีพระภาคเจ้าที่ตรัสแล้วดี มิได้ดำเนินโดยข้อปฏิบัติอันผิดจากพุทธ-
ศาสนา จึงชื่อว่า สุปฏิปนุโน ปฏิบัติแล้วดี. อนึ่ง เป็นผู้ปฏิบัติ
ตรงแล้ว เพราะท่านดำเนินตามทางกลางคือพระอัยยวงคิกมรรค มิได้
เข้าไปใกล้ซึ่งส่วนอันลามก ๒ อย่าง คือ กามสุขัลลิกานุโยคและอัตต-
กิลมถานุโยค ซึ่งเป็นข้อปฏิบัติอันผิดจากทางพระนิพพาน จึงชื่อว่า อสุ-
ปฏิปนุโน ปฏิบัติตรงแล้ว. อนึ่ง เป็นผู้ปฏิบัติออกตัวได้ คือท่านไม่
ปฏิบัติเพื่อลาภยศความสรรเสริญสุขในปัจจุบันและสวรรค์สุคติภพที่เสวย
สุขนั้น ๆ ในเบื้องหน้า ท่านเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อจะออกจากภพทั้งสิ้นจาก
ทุกข์ทั้งสิ้นอย่างเดียว จึงชื่อว่า ฌายปฏิปนุโน ปฏิบัติออกตัวได้แล้ว.
อนึ่ง ท่านเป็นผู้ปฏิบัติขบยับแล้ว เพราะท่านปฏิบัติ ทำกาย วาจา
ใจ ให้บริสุทธิ์ด้วยไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งเป็นความ

ปฏิบัติชอบยิ่งควรแก่โลกุตระธรรม พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาค
ซึ่งเป็นผู้ปฏิบัติดีแล้ว ปฏิบัติตรงแล้ว ปฏิบัติออกตัวได้แล้ว ปฏิบัติ
ชอบยิ่งแล้วนั้น จัดเป็นคู่ ๆ ได้ ๔ คู่ คือ ท่านที่ดำรงอยู่ในโศคา-
ปัตติมรรค โศคาปัตติผลคู่ ๑ ท่านที่ดำรงอยู่ในสกทาคามิมรรค สกทา-
คามิผลคู่ ๑ ท่านที่ดำรงอยู่ในอนาคามิมรรค อนาคามิผลคู่ ๑ ท่านที่
ดำรงอยู่ในอรหัตมรรค อรหัตผลคู่ ๑ นับเรียงตัวบุคคลออกไปโดย
ลำดับมรรคและผลนั้น ๆ เป็นพระอริยบุคคล ๘ จำพวก พระสงฆ์
สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นจัดเป็นคู่ ๆ ได้ ๔ คู่ นับเรียงเป็นตัว
บุคคลได้ ๘ จำพวกเหล่านี้. อนึ่ง พระสงฆ์นั้นท่านเป็นผู้ควรเรื่อง
สักการบูชาอันเทวดาและมนุษย์พึงนำมาบูชา เพราะท่านอาจทำเทวดา
และมนุษย์ผู้บูชาท่านให้มัลลอันใหญ่ยิ่งตามประสงค์ได้ด้วยคุณของตนที่มี
สันดานบริสุทธิ์แล้ว เป็นเขตบุญอันยิ่ง เหตุนี้ จึงชื่อว่า อาहुเนยโย
ผู้ควรซึ่งเครื่องสักการบูชาอันหมู่ประชุมชนพึงนำมาบูชา อนึ่ง พระสงฆ์
นั้น เป็นผู้ควรซึ่งเครื่องสักการะต้อนรับก่อนกว่าญาติและมิตรสหายและ
อาคันตุกะ แต่บรรดาที่มาทั้งสิ้น เพราะชนมีญาติเป็นต้นเหล่านั้น มีคุณ
ซึ่งเสมอด้วยพระสงฆ์นั้นไม่มี พระสงฆ์นั้นมีสันดานอันบริสุทธิ์ เป็น
เนื่อนาบุญอันยิ่ง ย่อมปรากฏมีแต่ในพุทธกาลอย่างเดียว ไม่มีในกาล
อื่น ๆ เพราะเหตุนี้ พระสงฆ์นั้นจึงชื่อว่า ปาहुเนยโย ผู้ควรซึ่ง
เครื่องสักการบูชาอันหมู่ประชุมชนพึงนำมาบูชาก่อน. อนึ่ง พระสงฆ์นั้น
เป็นผู้ควรซึ่งทักษิณาทานเครื่องเจริญผล คือ สุขสมบัติ อันประชุมชน
เชื้อต่อโลกหน้า หวังผลแล้วจึงให้ด้วยความเลื่อมใส เพราะพระสงฆ์

นั่นอาจจะทำทิกขิตาทานของประชุมชนผู้ให้มันให้มีผลใหญ่ยิ่งได้ ด้วยคุณของตนที่มีสันดานบริสุทธิ์เป็นเนื่อนาบุญอันยิ่ง. อนึ่ง พระสงฆ์ นั้นท่านเป็นผู้ควรทำซึ่งอัญชลีของประชุมชนผู้เลื่อมใส เพราะพระสงฆ์ นั้นมีสันดานบริสุทธิ์เป็นเขตบุญอันยิ่งอาจจะทำอัญชลีกรรมของประชุมชนนั้นให้เกิดผลวิเศษได้ เพราะเหตุนี้จึงชื่อว่า อัญชลีกรณีโย ผู้ควรทำซึ่งอัญชลีของประชุมชน อนึ่ง พระสงฆ์ท่านเป็นไร่นาทิ้งอกที่ หว่านพืช คือบุญกุศลของประชุมชนในโลก ไม่มีไร่นาอื่นจะยิ่งกว่า หรือเสมอเหมือนได้ เพราะพระสงฆ์นั้นมีสันดานบริสุทธิ์ ปราศจากโทษคือกิเลสซึ่งเป็นเครื่องประทุษร้าย ทำสันดานตนให้เศร้าหมอง เพราะเหตุนี้ พระสงฆ์จึงเป็นเขตบุญอันยิ่งของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย. ก็แลคุณของพระสงฆ์ซึ่งได้พรรณนามาตามบทพระบาลีจะนี้ เมื่อย่นเข้าแล้วก็ ๒ อย่างเท่านั้น คือ คุณเกื้อกูลแก่ตน ๑ เกื้อกูลแก่ผู้อื่น ๑. บทว่า สุปฏิปนุโน จนถึง สามิปฏิปนุโน ๔ บทนี้เป็น คุณเกื้อกูลแก่ตน บทตั้งแต่ อาหุเนยโย ไปจนถึง อนุตฺตริ บุลฺลภ-เขตฺติ นี้เป็นคุณเกื้อกูลแก่ผู้อื่น. เมื่อโยคาพจรกุลบุตรมาระลึกครึกไป ในคุณของพระสงฆ์อยู่ นิเวศธรรมก็จะสงบระงับไปจากสันดาน จิตก็จะตั้งมั่นเป็นขณิกสมาธิและอุปจารสมาธิโดยลำดับ.

วินิจฉัยในสังฆานุสสติ ยุติแต่เท่านี้.

เรื่องพระพุทฺธคุณ ธรรมคุณ สังฆคุณ รัตนะทั้ง ๓ นี้ จงอุตสาหะอ่านทุก ๆ วันเถิด เมื่อบ้านั้นตรีกตรองนึกตามไปด้วยปัญญา ให้เห็นจริง จนเกิดศรัทธาความเชื่อ ความเลื่อมใสในคุณพระรัตนตรัย เมื่อได้ศรัทธา

ความเชื่อความเลื่อมในอย่างนี้แล้ว ก็เชื่อว่าได้อริยทรัพย์ เป็นทรัพย์
อันประเสริฐ ย่อมทำอริยคุณอันเลิศให้เกิดแก่ตน จะได้เป็นอริยบุคคล
ไม่เสียทีที่มาเกิดเป็นมนุษย์พบพระพุทธศาสนานี้ทีเดียว.

จะวินิจฉัยในสี่ทานุสสติต่อไปว่า โยคาพจรกุกุบุตรผู้จะเจริญสี่ตา-
นุสสตินั้น ถ้าเป็นคฤหัสถ์พึงชำระศีลของคฤหัสถ์ให้บริสุทธิ์ ถ้าเป็น
บรรพชิตก็พึงชำระศีลของบรรพชิตให้บริสุทธิ์ ให้เป็นศีลอันพระอริย-
เจ้าชอบใจ อย่างให้เป็นท่อนคือขาดต้นขาดปลาย อย่าให้ทะลุคือขาด
กลาง อย่าให้ค้างคือขาดข้างต้นหรือขาดข้างปลายเข้าไป ๒ หรือ ๓ โดย
ลำดับ อย่าให้พร้อยคือขาดในระหว่าง ๆ กัน ๆ กัน พึงทำศีลของตน ๆ
ให้บริสุทธิ์บริบูรณ์พร้อมมูลด้วยดีแล้ว พึงเข้าไปยังเสนาสนะที่สงัด
ดูจงแล้วแต่หนหลัง แล้วพึงพิจารณาซึ่งศีลของตน ด้วยสามารถ
แห่งคุณความบริสุทธิ์ อันพระอริยเจ้าชอบใจ มีอันไม่ขาดเป็นต้น
ว่าศีลของเรามีได้ขาดในเบื้องต้นและเบื้องปลาย มิได้ทำลายในท่าม
กลาง มิได้ค้างมิได้พร้อย เป็นไทยมิได้เป็นทาสของตัณหา ศีลของ
เรานี้เป็นที่สรรเสริญของนักปราชญ์ อันตัณหาและทิฏฐิไม่เข้ายึดถือ
และจับต้องได้ ย่อมเป็นไปเพื่อจะให้สำเร็จอุปจารสมาธิ เมื่อโยคา-
พจรกุกุบุตรระลึกเนื่อง ๆ อยู่ถึงศีลของตน โดยนัยดังกล่าวมาแล้วนี้
จิตก็จะสงบระงับจากนิวรณ์ธรรม ตั้งมั่นเป็นขณิกสมาธิและอุปจาร-
สมาธิ โดยลำดับ สำเร็จเป็นกามาพจรกุศล.

วินิจฉัยในสี่ทานุสสติ ยุติแต่เท่านี้.

จะวินิจฉัยในจกานุสสติต่อไปว่า โยคาพจรกุกุบุตรผู้จะเจริญ

จากานุสสติกัมมัฏฐานนั้น พึงทำใจให้ยินดีรักใคร่ในอันบริจาทานก่อน
อนึ่ง พึงตั้งจิตไว้ว่า ตั้งแต่ไป เมื่อปฏิบัติหูกผู้จะรับทานมีอยู่ เรา
ไม่ได้ให้ทานโดยที่สุดแต่ข้างก่อนหนึ่งแล้ว เราจะไม่บริโภคเลยเป็น
อันขาดทีเดียว ในวันเมื่อจะเจริญจากานุสสติกัมมัฏฐานนั้น พึงให้ทาน
แก่ปฏิบัติหูกอันทรงคุณเป็นอันดี แล้วพึงถือเอาซึ่งนิมิตคืออาการใน
ทานที่คนให้ด้วยบริจาเจตนา นั้น แล้วพึงเข้าไปยังเสนาสนะอันสงัด
มีนัยดังกล่าวแล้วแต่หลัง แล้วพึงระลึกถึงซึ่งอันบริจาทานของตน ที่
ประกอบด้วยคุณมีความปราศจากตระหนี่เป็นต้น ว่าเป็นลาภของเรา
แล้วหนอ เราได้ชาติเกิดเป็นมนุษย์นี้ ชื่อว่าได้ด้วยดีแล้วหนอ เพราะ
เราอยู่บัดนี้ด้วยจิตปราศจากตระหนี่ เรามีอันบริจาตละปล่อยออก
แล้ว มีมือล้างเปียกอยู่เป็นนิตย์ เพื่อจะหยิบไทยธรรมให้โดยเคารพ
เราเป็นผู้ยินดีแล้วในอันบริจาทาน เราเป็นผู้ควรเพื่ออันของผู้อื่น
ผู้อื่นมาของสิ่งใดเราก็ให้สิ่งนั้นตามประสงค์ เราเป็นผู้ยินดีแล้วใน
อันให้และอันแจกเฉลี่ยของให้แก่ผู้อื่น เมื่อโยคาพจรกุลบุตรมาระลึก
ถึงอันบริจาทานของตนโดยนัยดังนี้ จิตก็จะปราศจากนิสสรณธรรม
ตั้งมั่นเป็นขณิกสมาธิและอุปจารสมาธิโดยลำดับ.

วินิจฉัยในจากานุสสติ ยุติแต่เท่านี้.

จะวินิจฉัยในเทวดานุสสติต่อไปว่า โยคาพจรกุลบุตรผู้จะเจริญ
เทวดานุสสติกัมมัฏฐานนั้น พึงทำจิตให้ประกอบด้วยคุณคือศรัทธา
ศีล สุตะ จาคะ ปัญญา ก่อน แล้วพึงไปยังที่สงัดเงียบ แล้วพึงตั้ง
ไว้ซึ่งท่านผู้มีคุณทั้งหลาย ที่เกิดในคติอันดี บริบูรณ์ด้วยสุขสมบัติ

อิสริยยศ บริวารยศ อันเป็นทิพย์ ซึ่งชาวโลกเรียกว่าเทวดา ที่ประกอบ ด้วยคุณมีศรัทธาเป็นต้นไว้ในที่เป็นพยาน แล้วจึงระลึกว่าเหล่าท่าน เทวดาซึ่งเกิดในกัณฐิอันดี บริบูรณ์ด้วยสุขสมบัติยศศักดิ์ศฤงคารบริวาร เป็นใหญ่เป็นอธิบดีมีเดชาานุภาพมากนั้น เพราะเมื่อชาติก่อน ๆ ทำ เทวดาเหล่านั้น ย่อมประกอบด้วยคุณคือศรัทธา สีล สุตะ จาคะ ปัญญา ก็คุณคือ ศรัทธา สีล สุตะ จาคะ ปัญญา ของเรานี้ก็มีเหมือนกัน เมื่อตั้งท่านเทพดาที่เกิดในกัณฐิอันดีอันบริบูรณ์ ด้วยสุขสมบัติ ลาภยศ ไว้ในที่เป็นพยานฉะนี้แล้ว ก็พึงระลึกถึงคุณคือศรัทธา สีล สุตะ จาคะ ปัญญา ของตนเอง ๆ ำไป เมื่อปฏิบัติอยู่โดยนัยนี้ จิตก็จะสงบ ระวังปราศจากนิวรณ์ธรรมทั้งปวง ตั้งมั่นเป็นขณิกสมาธิ และอุปจาร-สมาธิโดยลำดับ สำเร็จเป็นกามาพจรกุศลบุญราศี.

วินิจฉัยในเทวดานุสสติ ยุติแต่เท่านี้.

จะวินิจฉัยในอุปสมานุสสติต่อไปว่า โยคาพจรกุศลบุตรผู้จะเจริญ อุปสมานุสติกัมมัฏฐานนั้น พึงเข้าไปยังที่สงบแล้ว จึงระลึกถึงคุณ พระนิพพานธรรมว่า พระนิพพานนี้ย่อมเสียซึ่งความเมาต่าง ๆ มีความ เมาในวัยเป็นต้น หรือว่าพระนิพพานนี้ นำความหวังความอยากดัง กระจายน้ำเสียให้พินาศ หรือว่าพระนิพพานนี้ถอนขึ้นซึ่งอาลัยรักใคร่ พัวพันอยู่ในกามคุณ ๕ เสียด้วย หรือว่าพระนิพพานนี้เข้าตัดเสียได้ ซึ่งกิเลสและกรรมและวิบาก อันเป็นเหตุให้สัตว์หมุนเวียนเกิดเวียนตาย อยู่ในภพทั้ง ๓ หรือว่าพระนิพพานนี้เป็นที่สิ้นตัณหา สิ้นความสะดุ้ง สิ้นความกลัวความอยากด้วยดี หรือว่าพระนิพพานนี้เป็นที่ปราศจาก

กิเลสเครื่องข่มใจ หรือว่าพระนิพพานนี่เป็นที่ดับราคะ โทสะ โมหะ โดยไม่เหลือ หรือว่าพระนิพพานนี่เป็นที่ดับเพลิงกิเลสและกองทุกข์ เป็นสุขอย่างยิ่ง ราคะ โทสะ โมหะ ๓ นี้ชื่อว่าเพลิงกิเลส เพราะเกิดขึ้นกับจิต ทำจิตให้เศร้าหมองขุ่นมัวด้วย ทำจิตให้ร้อนกระสับกระส่าย ด้วยชาติความเกิด ชราความแก่ มรณะความตาย โสกะความแหว่ง ใจ ปริเทวะความรำไรพร่าบ่นด้วยวาจา ทุกข์ความเจ็บกาย โทมนัส ความเสียใจ อุปยาสความคับแค้นใน ๘ นี้ชื่อว่ากองทุกข์ เพราะเป็นเหตุแห่งความทุกข์ต่าง ๆ ด้วย เป็นตัวทุกข์เหลือทนด้วยเพลิงกิเลสมีราคะเป็นต้น กองทุกข์มีชาติเป็นต้นเหล่านี้ มาถึงพระนิพพานแล้ว ย่อมดับสิ้นไปหมดไม่เหลืออยู่ได้ เหตุนั้นพระนิพพานนั้นจึงเป็นสุขอย่างยิ่ง, ให้โยคภาพจรกุลบุตรผู้เจริญอุปมานุสติ พึงระลึกถึงคุณของพระนิพพานบทใดบทหนึ่งเป็นอารมณ์ โดยนับดังกล่าวมานี้ เมื่อระลึกถึงคุณของพระนิพพานนั้นอยู่เนื่อง ๆ รำไป จิตก็จะสงบระงับจากราคะ โทสะ โมหะ ตั้งมั่นเป็นขณิกสมาธิและอุปจารสมาธิโดยลำดับ สำเร็จเป็นกามาพจรกุตสนุญราศี.

วินิจฉัยในอุปสมานุสสติ ยุติแต่เท่านี้.

จะวินิจฉัยในมรณัสสติต่อไปนี้ โยคภาพจรกุลบุตรผู้จะเจริญมรณัสสตินั้น พึงไปยังที่สงบแล้ว กระทำบริกรรมนึกไปว่า ความตายจักมีแก่เรา เราจักต้องตายดังนี้ หรือนึกว่า ชีวิตของเราจักขาดไปดังนี้ หรือจะนึกว่า เรามีความตายเป็นธรรมดา ล่วงความตายไปไม่ได้ ดังนี้ก็ได้ เมื่อทำบริกรรมนั้น พึงทำในใจนึกด้วยอุบาย อย่างไม่

ทำในใจนึกด้วยหาอุบายมิได้. ซึ่งว่าทำในใจนึกด้วยอุบายนั้น คือให้เป็นผู้มีสติและปัญญากำหนดพิจารณาให้เกิดความสังเวชว่า ความตายนี้จักมีเป็นแน่ ชีวิตที่เลี้ยงร่างกายจิตใจให้สดใสเป็นอยู่นี้จักขาดไปเป็นแท้ พึงเป็นผู้มีสติและปัญญากำหนดพิจารณา ให้เกิดความสังเวชจะนี้อย่าได้บริกรรมบ่นเพื่อพิมพ์ไปแต่ปาก และถাঁบเพื่อพิมพ์ไปไม่ได้ ตั้งสติพิจารณาด้วยปัญญา ธรรมสังเวชในความตายนั่นก็ไม่เกิดขึ้นได้ ดังนี้ชื่อว่าทำในใจนึกด้วยหาอุบายมิได้. แม้จริงเมื่อโยคาพจรกฤษทุตรมาทำในใจนึกด้วยปัญญา ธรรมสังเวชในความตายนั่นก็ไม่เกิดขึ้นได้ คนที่รักใคร่มีมารดาบิดาเป็นต้น ก็มักจะโศกเศร้าเสียใจ ขณะเมื่อระลึกถึงความตายของคนที่ไม่รักไม่ชัง ก็มักจะเพิกเฉยเสียมิได้มีความสังเวช ดังสัปหรือเห็นซากศพไม่มีความสังเวชเหล่านั้น ขณะเมื่อระลึกถึงความตายของคนที่มีเวรอันเป็นข้าศึกกัน ก็จะชื่นชมโสมนัส ขณะเมื่อระลึกถึงความตายของตน ก็มักจะเกิดความสะอึกหวาดเสียวตกใจกลัว ดังคนขลาดเป็นนายเพ็ชฆฆาตถือดาบเงือดเงี้ยวอยู่และมีความสะอึกตกใจกลัวฉะนั้น ความทำในใจโดยไม่แยกกาย ด้วยหาอุบายมิได้ ย่อมประกอบไปด้วยโทษต่าง ๆ ดังพรรณนามาจะนี้. เพราะเหตุฉะนั้น เมื่อโยคาพจรกฤษทุตรผู้จะเจริญมรณสติกัมมัฏฐานนี้ พึงระลึกถึงความตายโดยแยกกายด้วยอุบายที่ชอบ ทำให้ประกอบพร้อมด้วยองค์ ๓ คือ สติ ระลึกถึงความตาย ๑ ญาณรู้ความตายจักมีแน่ ตัวจะต้องตายเป็นแท้ ๑ เกิดสังเวชสลดใจ ๑ เมื่อระลึกถึงความตายประกอบพร้อมด้วยองค์ทั้ง ๓ นี้แล้ว ก็จะข่มนิวรณ์ธรรมทั้งสิ้นเสียได้ จิตใจก็จะตั้งมั่นเป็นขณิกสมาธิ

และอุปจารสมาธิโดยลำดับ สำเร็จเป็นกามาพจรกุศลบุญราศี โดยโยคา-
พจรกุศลบุตร ผู้ระลึกถึงความตายเนื่อง ๆ อยู่อย่างนั้น ก็จะเป็นผู้
ไม่ประมาทไม่มัวเมาสิ้นกาลทั้งสิ้น จะไม่ยินดียิ่งในภพ ตัดความยินดี
ในภพทั้งสิ้นเสียได้ จะไม่รักใคร่ในชีวิต มละความรักใคร่ในชีวิตเสียได้
จะเว้นเสียซึ่งกรรมที่เป็นบาป จะเป็นผู้มักน้อยไม่สะสมเก็บข้าวของไว้
มาก จะเป็นผู้มีมตทิน คือตระหนี่ปราศจากสันดาน มิได้หวงเสียดาย
ในเครื่องบริวารทั้งสิ้น จะถึงซึ่งอันคุ้นเคยในอนิจจังสัญญา ความหมายรู้ว่า
สังขารคือรูปธรรมนามธรรมร่างกายจิตใจไม่เที่ยง และทุกขสัญญา ความ
หมายรู้ว่าสังขารเป็นทุกข์ และอนัตตตัญญา ความหมายรู้ว่าธรรมทั้งสิ้น
เป็นอนัตตา ไม่ใช่ตัว ไม่ใช่ตน ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล อนิจจัง ทุกขัง
อนัตตานั้น ก็จะเข้าไปตั้งปรากฏอยู่แจ้งชัดในสันดาน อนึ่ง เมื่อความตาย
มาถึงก็ไม่กลัวตาย เป็นผู้มิตติตาย มิได้เป็นคนหลงตาย คนที่ไม่ได้เจริญ
มรณัสสติ เมื่อใกล้จะตายมักจะสะดุ้งตกใจกลัวตายเป็นกำลัง ดังคนเป็น
สัตว์ร้ายครอบงำไว้จะกินเป็นภักษาหาร มิฉะนั้นดังคนอันอยู่ในเงื้อมมือ
ของโจรหรือเงื้อมมือของเพ็ชฆฆาตมีความสะดุ้งตกใจกลัวจะนั้น คุณคือ
เจริญมรณัสสตินี้ เป็นปัจจัยที่จะให้สำเร็จแก่พระนิพพาน ผู้ที่เจริญ
มรณัสสติกัมมัฏฐานนี้ ถ้ายังมีสำเร็จแก่พระนิพพานในชาตินี้ เมื่อสิ้นชีพ
ทำลายขันธลง ก็จะมีสุคติภพเป็นเบื้องหน้า มรณัสสติภาวนา ย่อม
ประกอบไปด้วยคุณานิสงส์เป็นอันมากจะนี้ เพราะฉะนั้น ควรที่ผู้ปรีชา
จะพึงมีอุตสาหะเจริญมรณัสสติกัมมัฏฐานนี้สิ้นกาลเนื่อง ๆ เทอญ.

วินิจฉัยในมรณัสสติ ยุติแต่เท่านี้.

จะวินิจฉัยในกายคตาสติต่อไปว่า โยคาพจรกุลบุตรผู้จะเจริญ
กายคตาสติกัมมัฏฐานนั้น พึงตั้งสติกำหนดพิจารณาซึ่งกายเป็นที่ประชุม
แห่งส่วนน่าเกลียด ข้างบนตั้งแต่พื้นเท้าขึ้นมา ข้างล่างตั้งแต่
ปลายผมลงไป มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ ให้เห็นว่าเต็มไปด้วยของไม่
สะอาดมีประการต่าง ๆ ถ้าจะนับเป็นส่วน ๆ มี ๓๑ ส่วน คือ เกสา
ผมทั้งหลายส่วน ๑ โลมา ขนทั้งหลายส่วน ๑ นขา เล็บทั้งหลาย
ส่วน ๑ ทนฺตา ฟันทั้งหลายส่วน ๑ ตโจ หน้างส่วน ๑ มัตถ์ เนื้อ
ส่วน ๑ นหารู เส้นเอ็นทั้งหลายส่วน ๑ อฏฺฐิ กระดูกทั้งหลายส่วน ๑
อฏฺฐิมิลฺลขฺ เื่อในกระดูกหรือขมองส่วน ๑ อฏฺฐิ ม้ามส่วน ๑ ทพฺย
หัวใจส่วน ๑ ยกนํ ตับส่วน ๑ กิโลมกํ พังผืดส่วน ๑ ปิหกํ ไต
ส่วน ๑ ปปฺผาสลํ ปอดส่วน ๑ อนตฺถิ ใส้ใหญ่ส่วน ๑ ปิหกํ ใส้
น้อยที่รัดเหนี่ยวใส้ใหญ่ไว้ส่วน ๑ อุทริยอาหารใหม่ส่วน ๑ กริสฺส
อาหารเก่าส่วน ๑ ปีตุตฺถิ น้ำคิส่วน ๑ เสมฺหํ น้ำเสลดส่วน ๑ ปุพฺพุโพ
น้ำเหลืองส่วน ๑ โลหิตํ น้ำเลือดส่วน ๑ เสโท น้ำเหงื่อส่วน ๑
เมโท น้ำมันข้นส่วน ๑ อสุสุ น้ำตาส่วน ๑ วสา น้ำมันเหลวส่วน ๑
เขโพ น้ำลายส่วน ๑ สิงฺฆาณิกา น้ำมูกส่วน ๑ ลลิกา น้ำไขข้อ
ส่วน ๑ มุตุตฺถิ น้ำเยี่ยวส่วน ๑ รวมเป็น ๓๑ ด้วยกัน.

ผมนั้นงอกขึ้นตามหนังศีรษะทั้งเส้น ขนนั้นงอกขึ้นตามขุมขน
เว้นไว้แต่ฝ่ามือฝ่าเท้า เล็บนั้นงอกขึ้นตามปลายมือปลายเท้า สีขาว
คล้ายเกล็ดปลา ฟันนั้นงอกขึ้นตามกระดูกคางข้างบนคางข้างล่าง

สำหรับบุคคลเคี้ยวอาหาร หนั่งนั้นหุ้มอยู่ทั่วกาย เนื้อนั้นอยู่ถัดหนั่ง
เข้าไปเป็นชิ้น ๆ พอกกระดูกไว้ตั้งดินทาฝา มีสีแดง ๆ เส้นเอ็นนั้น
สีขาว ใหญ่บ้าง เล็กบ้าง เกี่ยวประสานผูกพันกระดูกไว้ ดุจเถาวัลลี
ผูกพันรัดพันไว้มิให้กระจัดกระจายฉะนั้น กระดูกนั้นเป็นร่างโครงค้ำ
แข็งอยู่ในกาย ประมาณสามร้อยท่อน มีสีขาว เยื่อในกระดูกนั้น
มีสีขาว เหมือนกะยอดหวายที่บุคคลเผาอ่อน แล้วใส่ไว้ในกระบอกไม้
ฉะนั้น เยื่อในขมองศิระนั้นเป็นยางขาวเหมือนกะนุ่นคลุกกะทิ ม้าม
นั้นเป็นก้อนเนื้อ ๒ ก้อน มีขั้วอันเดียวกัน ดังผลมะม่วง ๒ ผล มี
ขั้วอันเดียวกันฉะนั้น มีสีแดงคล้ำ ๆ หัวนั้นมีสีแดง ถัดฐาน
เหมือนกับดอกบัวตูม ตั้งอยู่ท่ามกลางปอด ตับนั้นเป็นแผ่นเนื้อ ๒ แผ่น
มีสีแดงคล้ำ ตั้งอยู่ระหว่างอกข้างขวาเคียงเนื้อหัวใจ ถ้าคนมีปัญญา
มากปลายตับนั้นเป็นแฉก ๆ ๒ แฉกบ้าง ๓ แฉกบ้าง พังคีคนั้นมีสีขาว
เหนียวหนังกกับเนื้อติดกันไว้บ้าง เหนียวเนื้อกับเอ็นติดกันไว้บ้าง
เหนียวกระดูกกับเนื้อติดกันไว้บ้าง "ไตนั้นเป็นชิ้นสีดำคล้ายเหมือน
ลิ้นโคดำ อยู่ข้างชายโครงข้างซ้าย" ปอดนั้นเป็นแผ่นเนื้อใหญ่
สีแดงคล้ำ ตั้งอยู่ท่ามกลางอก ปกคลุมม้าม หัวใจ และตับอยู่
ให้พึงเข้าใจว่า หัวใจอยู่ท่ามกลางอก ม้ามอยู่ข้างซ้ายหัวใจ ตับ
อยู่ข้างขวาหัวใจ "ปอดปกคลุมปิดม้าม หัวใจ และตับอยู่ทั้งหมด"

๑. ส่วนนี้ ในบัดนี้เรียกว่าปอด. ๒. ในบัดนี้เรียกว่าม้าม. ไตนั้นมีสัณฐานเมล็ดมะม่วง
พิมพานต์ ๒ เมล็ด มีสายโยงถึงกัน ตั้งเกาะกระดูกสันหลังตรงบั้นเอว.
๓. ได้แก่ส่วนที่เรียกว่า วุก ก็ นั่นเอง แฉกหรือชิ้นทั้ง ๒ นั้นคลุมหัวใจทั้งซ้ายขวา.
๔. ไม่ถึงม้ามและตับ. ว. ว.

ไส้ใหญ่อยู่ใต้ม้าน ไส้ร้อยอยู่ใต้หัวใจ ตับโตอยู่บนไส้ " ก็ไส้ใหญ่นั้น ปลายข้างหนึ่งอยู่คอกหอย ปลายข้างหนึ่งอยู่ทวาร ขดอยู่ ๑๒ ขด ทบไปทบมา แซ่ซุ่มอยู่ด้วยโลหิตในท้อง ดังปลาไหลเพือกอันบุคคล ตัดศีรษะเสียแล้วแซ่ไว้ในรางเลือดฉะนั้น ไส้ร้อยนั้นรัดไส้ใหญ่ที่ทบไปมาอยู่ สีขาว" อาหารใหม่นั้น คือสิ่งของที่บริโภคนกลงไปถึงท้องแล้ว และอาเจียนออกมาเสียเช่นนั้น อาหารเก่า นั้น คือของที่บริโภคนั่งอยู่ในท้องกลายเป็นอุจจาระที่ถ่ายออกมาจะนั้น "น้ำคั้นน้ำสีเขียวกว่า" ๆ ที่เป็นฝักติดอยู่ใต้ตับ "ที่ไม่เป็นฝักชิมซาบอยู่ทั่วกาย เว้นไว้แต่ผม ขน เล็บ ฟัน กระดูกและหนังที่เป็นแผ่นแข็งกระด้างเสีย" น้ำเสลดนั้นสีขาวคล้ำ ๆ เป็นมวก ๆ ขังอยู่ในไส้ใหญ่ปกคลุมอยู่ข้างบน กำบังกลืนปฏิกูลไว้มิให้พุ่งขึ้นมาได้ ขณะเมื่อบุคคลกินอาหารกลืนลงไป น้ำเสลดนั้นก็แหวกออกเป็นช่อง ครั้นอาหารจมลงไปแล้ว ก็กลับปิดเข้าดังเก่า น้ำเหลืองนั้น ตั้งอยู่ในสรีระที่มีบาดแผลและชอกช้ำเป็นต้น "น้ำเหลืองนั้น ๆ อย่างเลือดชั้นนั้นมีสีสดคั่งน้ำครั้งที่ขึ้น ๆ ตั้งอยู่ในท้อง ท่วมม้าน หัวใจ ตับ ปอด ไหลซึมซาบไปที่ละน้อย ๆ ซุ่มไปในม้านและเนื้อหัวใจ และตับปอด อย่างหนึ่ง เลือดเหลวใสมีสีแดงคั่งน้ำครั้งที่จาง ๆ ซึมซาบอยู่ทั่วทั้งกาย เว้นไว้แต่หนังอันแข็งกระด้างและผม ขน เล็บ ฟัน

๑. ในบัดนี้ เข้าใจดังนี้ ถ้าหลอดตั้งแต่หอยลงมา ถึง อุทร คือกระเพาะอาหาร ไม่ใช่ไส้เป็นหลอดอาหาร ไส้ร้อยต่อกระเพาะอาหารลงไปทบตามพื้นท้อง ไส้ใหญ่ต่อไส้ที่ท้องน้อยข้างขวา วงอ้อมขึ้นไปผ่านท้องลมมาทางซ้าย ปลายจตุวาร. ๒. เหลือง. ๓. ซึมอยู่ตามลำไส้

กระดุกเสียว" น้ำเหื่อนนั้นสีดั่งน้ำมันงาอันใส ไหลออกจากขุมผมและ
ขนในกาลเมื่อกายร้อนด้วยเพลิงและแดด หรือกินของเผ็ดและร้อน
หรือธาตุอันใดอันหนึ่งวิการ มันขื่นนั้นสีดั่งขมิ้น ติดอยู่กับหนังต่อ
เนื้อ น้ำตานั้นสีดั่งน้ำมันงาอันใส ตั้งอยู่ในขุมตาทั้ง ๒ ย่อมไหล
ออกมาในกาลเมื่อร้องไห้ หรือหัวเราะหนักเป็นต้น น้ำมันเหลวสีดั่ง
น้ำมันมะพร้าวที่เป็นไข ตั้งอยู่บนฝ่าเท้า หลังมือ หลังเท้า และ
ภายในช่องหูและหน้าผากและจะงอยปากโดยมาก เมื่อต้องร้อนด้วย
เพลิงหรือแดดเป็นต้น จึงได้ไหลออกมา น้ำลายนั้นอยู่ในปาก สีขาว
ลักษณะดั่งฟองน้ำ ไหลซึมอยู่บนกระพุ้งแก้มทั้ง ๒ ช่อง ที่เกิดน้ำลาย
นั้นอยู่ที่ลิ้น น้ำมูกนั้นอยู่ในขมวงศีรษะ เป็นขวงไหลออกทางนาสิก
เหลวบ้าง ข้นบ้าง น้ำไขข้อนั้นติดอยู่ติดอยู่ตามข้อกระดูกที่ต่อกันทั้งสิ้น
"น้ำมูตรนั้นเกราะออกจากอาหารใหม่และอาหารเก่า" ชังอยู่ใน
กระเพาะที่อยู่ข้างปัสสาวะ. กายซึ่งแยกออกเป็นอาการ ๓๑ ส่วนนี้
ตามพระบาลีพระพุทธเจ้าตรัสเทศนา แต่ในคัมภีร์อรรถกถาท่านแยก
เชื้อในขมวงศีรษะออกส่วนหนึ่งต่างหาก เรียกว่า มตฺถเก มตฺถุคฺคิ
จึงเป็นอาการ ๓๒ อาการ ๓๒ นี้ ย่อมปรากฏแก่ชาวโลกโดยมาก
ชาวโลกย่อมร้องเรียกว่าอาการ ๓๒ ดังนี้. อาการ ๓๑ ตามนัยพระ
บาลี อาการ ๓๒ ตามนัยอรรถกถานี้ ให้โยคาพจรกุลบุตรผู้เจริญ

๑. ในบัดนี้ เข้าใจว่า เลือดเดินในลำหลอดที่เรียกว่า เส้นใหญ่น้อยจะสุขุมละเอียด โลหิต
ที่เรียกว่าชั้นในที่นี้ สีครามดำ เคนวกเข้าดับ หัวใจ ปอด ตามอาการในที่นี้ ยกน หทัย วุกฺก
โลหิตที่เรียกว่าจางนั้น สีแดงสด เดินออกจากปอด หัวใจ ไปทั่วสรรพางค์. ๒. ในบัดนี้ เข้า
ใจว่า เกราะออกจากโลหิต ทางไต ๒ ชั้น.

กายคตาสติ พึงพิจารณาให้เห็นเป็นปฏิกุศล โดยมีสัจฐานและ
กลิ่นและที่เกิดและที่อยู่ทุกส่วน ๆ หรือส่วนใดส่วนหนึ่งก็ได้ พึง
พิจารณาโดยอนุโลมปฏิโลม ถอยหน้าถอยหลัง กลับไปกลับมา
ให้เห็นเป็นของปฏิกุศลลงจงได้ ถ้าไม่เป็นของปฏิกุศลลงได้ ยัง
กำหนดรักใคร่ยินดีอยู่ในกายไชร้ ก็พึงตามถามไล่ไปในใจว่า สิ่ง
ไหนดังที่เป็นของดีของงามในกายนี้ จึงจะกำหนดรักใคร่ยินดีเอาเป็น
หนักหนา กายนี้เป็นของปฏิกุศลพึงเกลียดทั้งสิ้นมิใช่หรือ แล้วก็ให้
พึงกำหนดไล่ไปในใจอีกว่า นั่นก็ผม นั่นก็ขน นั่นก็เล็บ นั่นก็ฟัน
นั่นก็หนัง จนเป็นมูตรเป็นที่สุด แล้วจึงกลับถามไปในใจอีกว่า ส่วน
ไหนดังที่เป็นของดีของงาม ถ้าไล่ไปในใจตั้งพรรณนามาจะนี้ ก็
จะเห็นลงว่าเป็นของปฏิกุศลพึงเกลียดได้ ถ้าไม่เห็นเป็นของปฏิกุศลทุก
ส่วนไชร้ ส่วนไหนดังปรากฏเป็นของปฏิกุศลชัด คือมูตรอุทหรือบุพโพ
โลหิต เสมหะ เหงื่อโคล ก็พึงนึกแต่ส่วนนั้นรำไป จนปฏิกุศลสุดขึ้น
ครั้นเห็นส่วนใดส่วนหนึ่งเป็นปฏิกุศลแล้ว ส่วนอื่น ๆ ก็
จะเห็นเป็นปฏิกุศลไปเหมือนกัน ดั่งต้นผักต้นหญ้าที่งอกขึ้นบนคูด คนทั้งหลาย
ย่อมเกลียดฉันใด ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง ก็อาศัยมูตรอุทบุพโพโลหิต
ชุ่มอยู่เป็นของปฏิกุศลพึงเกลียดฉันนั้น อนึ่ง ข้าวของฝ้านั่งผ้าห่ม
เป็นต้น ซึ่งเป็นของบริสุทธ์สะอาดดี ถ้าเปื้อนมูตรอุทน้ำเหลือง
น้ำหนองแล้ว คนผู้ที่สะอาดทั้งหลายเกลียดและกล่าวติเตียนว่า ฝ้านี้
ปฏิกุศลนัก เปื้อนมูตรอุทน้ำเลือดน้ำหนองไม่อยากจะจับต้องและนุ่งห่ม
ฉันใด ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง นี้ ถึงบุคคลจะสำคัญว่าดีงาม

ก็คิดเปื้อนอยู่ด้วยมูตรคูดน้ำเลือดน้ำหนองเครื่องปฏิภูม ก็ชื่อว่าเป็น
ของปฏิภูมไม่ควรกำหนดชนิดกันนั้น อนึ่ง หม้อข้างในใส่มูตรคูด
น้ำเลือดน้ำหนองและของเน่าต่าง ๆ ข้างนอกแม้จะวาดเขียนตกแต่ง
ให้งดงามสักเท่าใด ๆ ก็ไม่พ้นปฏิภูม เพราะมูตรคูดและน้ำเลือดน้ำ
หนองและของเน่าเหล่านั้น ชี้ออกมาพาให้เห็นเป็นปฏิภูมจันใด
กายนี้เล่า ถึงจะขัดสีตกแต่งประดับประดาให้วิจิตรงามอย่างไร ก็
เหมือนกับหม้อที่วิจิตรงามข้างนอก ข้างในเต็มไปด้วยของไม่สะอาด
มีมูตรคูดเป็นต้นกันนั้น. เมื่อพิจารณากายของตนเห็นเป็นปฏิภูมแล้ว
ก็พึงพิจารณากายของผู้อื่นให้เห็นเป็นปฏิภูมเหมือนกัน แล้วรวมกาย
ตนกายผู้อื่นเป็นอันเดียวกัน พงพิจารณาณิกไปโดยนัยดังกล่าวมานี้
เมื่อโยคภาพรกุลบุตรเห็นเป็นปฏิภูมดังนี้ จิตใจก็สงบระงับจากนิวรณ์-
ธรรม ตั้งมั่นเป็นขณิกสมาธิและอุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิเพียง
ปฐมฌานโดยลำดับ สำเร็จเป็นกามาพจรกุศลและรูปาพจรกุศล อนึ่ง
ถ้าโยคภาพรกุลบุตรอาศัยซึ่งอารมณ์ประเภทคือสีต่าง ๆ มีสีเขียวเป็นต้น
ซึ่งปรากฏในอาการ ๓๑ ในอาการ ๓๒ นั้น พิจารณาเอาเป็นกสิณ
บริกรรมไป ก็จะได้สำเร็จอัปนาสมาธิตลอดขึ้นไปถึงจตุตถฌาน
ปัญจฌาน และจะเป็นอุปนิสัยให้ตรัสรู้ตลอดถึงจพิณญาสมาบัติและ
มรรคผล. เหตุนั้น ควรที่กุลบุตรผู้มีศรัทธาอย่าได้ประมาทพึงอุตสาหะ
เจริญกายคตาสติกัมมัฏฐานนี้ อันประกอบด้วยอานิสงส์เป็นอันมาก
ดังพรรณนามานี้ เทอญ.

วินิจฉัยในกายคตาสติ ยุตแต่เท่านี้.

จะวินิจฉัยในอานาปานัสสติกัมมัฏฐานต่อไปว่า โยคาพจรกุลบุตร
ผู้จะเจริญอานาปานัสสติกัมมัฏฐานนั้น พึงเข้าไปอาศัยอยู่ในป่าหรืออยู่
ในรุกขมูตร่มพฤกษา หรือในเรือนโรงศาลากฎีที่ว่างเปล่า เป็นที่
เงียบสงัดแห่งใดแห่งหนึ่ง สมควรแก่ภวานานุโยคแล้ว พึงนั่งคู้
บัลลังก์ขัดสมาธิ เท้าขวาทับเท้าซ้าย มือขวาทับมือซ้าย ตั้งกาย
ให้ตรง ดำรงสติไว้ให้มั่น คอยกำหนดรู้ลมหายใจเข้าหายใจออก
อย่าให้หลงลืม เมื่อหายใจเข้าพึงกำหนดรู้ลมหายใจเข้า เมื่อหายใจ
ออกก็พึงกำหนดรู้ว่าหายใจออก เมื่อหายใจเข้าและออกยาวหรือสั้น
ก็ให้พึงกำหนดรู้โดยประจักษ์ชัดทุกครั้ง ๆ ไปอย่าลืมหลง อนึ่ง ท่าน
สอนให้กำหนดนับ คือเมื่อลมหายใจเข้าและหายใจออกอันใดปรากฏ
แจ้ง ให้ก็นับว่า ๑ ๆ เป็นต้นไปจนถึง ๑๐ ดังคนนับดวงซึ่งข้าว
เปลือก ท่านให้นับลมหายใจเข้าก่อน ให้นับลมหายใจออก ๒ ที่ ๒
ให้นับเป็นคู่ ๆ กันไปจนถึง ๑๐ คือเมื่อลมหายใจเข้าหายใจออกนับว่า ๑ ๆ
แล้วลมเข้าลมออกเป็นนับว่า ๒ ๆ ลมเข้าออกนับว่า ๓ ๆ นับว่า ๔ ๆ
นับว่า ๕ ๆ เป็นปัญจกะ.

ลมเข้าลมออกนับว่า ๑ ๆ นับว่า ๒ ๆ นับว่า ๓ ๆ นับว่า ๔ ๆ
นับว่า ๕ ๆ นับว่า ๖ ๆ เป็นฉักกะ.

ลมเข้าลมออกนับว่า ๑ ๆ นับว่า ๒ ๆ นับว่า ๓ ๆ นับว่า ๔ ๆ
นับว่า ๕ ๆ นับว่า ๖ ๆ นับว่า ๗ ๆ เป็นสัตตกะ.

ลมเข้าลมออกนับว่า ๑ ๆ นับว่า ๒ ๆ นับว่า ๓ ๆ นับว่า ๔ ๆ
นับว่า ๕ ๆ นับว่า ๖ ๆ นับว่า ๗ ๆ นับว่า ๘ ๆ เป็นอัฏฐกะ.

ลมเข้าลมออกนับว่า ๑ ๆ นับว่า ๒ ๆ นับว่า ๓ ๆ นับว่า ๔ ๆ
นับว่า ๕ ๆ นับว่า ๖ ๆ นับว่า ๗ ๆ นับว่า ๘ ๆ นับว่า ๙ ๆ เป็นนวกะ.

ลมเข้าลมออกนับว่า ๑ ๆ นับว่า ๒ ๆ นับว่า ๓ ๆ นับว่า ๔ ๆ
นับว่า ๕ ๆ นับว่า ๖ ๆ นับว่า ๗ ๆ นับว่า ๘ ๆ นับว่า ๙ ๆ
นับว่า ๑๐ ๆ เป็นทศกะ.

แล้วให้นับแต่ปัญจกะหมวด ๕ ขึ้นไปจนถึงทศกะหมวด ๑๐
อีกเล่า ให้ฟังนับดังนี้รำไป. เมื่อโยคาพจรกฤษทุตรกำหนดนับลมอัน
เดินโดยคลอนาสิกด้วยประการดังนี้ ลมหายใจเข้าหายใจออกนั้น
ก็ปรากฏแก่โยคาพจรกฤษทุตรนั้น เมื่อลมหายใจเข้าหายใจออกปรากฏ
แล้ว ก็เดินโดยคลอนาสิกเร็ว ๆ เข้า ลำดับนั้น โยคาพจรกฤษทุตรนั้น
อย่าเอาสติระลึกตามลมเข้าและลมออกเลย คอยกำหนดซึ่งลมที่มากกระทบ
ซึ่งปลายนาสิกและริมฝีปากเบื้องบน แล้วให้นับเร็วเข้าตามลมว่า ๑, ๒,
๓, ๔, ๕, ที่หนึ่ง ว่า ๑, ๒, ๓, ๔, ๕, ๖, ที่สอง ว่า ๑, ๒, ๓, ๔,
๕, ๖, ๗, ที่สาม ว่า ๑, ๒, ๓, ๔, ๕, ๖, ๗, ๘, ที่สี่ ว่า ๑, ๒, ๓, ๔,
๕, ๖, ๗, ๘, ๙, ที่ห้า ว่า ๑, ๒, ๓, ๔, ๕, ๖, ๗, ๘, ๙, ๑๐, ที่
หก ฟังนับตามลมเข้าออกโดยนัยนี้รำไป.

อานาปานัสสติกัมมัฏฐานนี้ เื่องอยู่ด้วยสติอันนับ เมื่อนับไป
โดยนัยดังนี้แล้ว จิตของโยคาพจรกฤษทุตรนั้น ก็เป็นเอกัคคตา ถึง
ซึ่งความเป็นธรรมชาติมีอารมณ์อันเดียว ด้วยกำลังนับลม. โยคา-
พจรกฤษทุตรบางพวก จำเดิมแต่มนสิการซึ่งกัมมัฏฐานนี้ ด้วยสามารถ
อันนี้ก็นับซึ่งลมนั้น ลมอัสสาสะก็นับไปโดยลำดับ กระวน

กระวาก็สงบระงับลง เมื่อกระวนกระวายสงบระงับลงแล้ว จิตก็เบา
ขึ้นแล้วกายก็เบาขึ้นด้วย คุณจึงซึ่งอาการอันลอยไปในอากาศ เมื่อลม
อัสสาสะปัสสาสะหยาบดับลงแล้ว จิตของโยคาพจนันท์ก็มีแต่เนมิต
คือลมอัสสาสะปัสสาสะอันสุขุมเป็นอารมณ์ เมื่อพยายามสืบต่อไป ลม
อันสุขุมนั้นก็ดับลง เกิดลมที่สุขุมละเอียดหนักเข้า โยคาพจรผู้เจริญ
ซึ่งกัมมัฏฐานอื่น ๆ นั้น ครั้นมนสิการตรีกตรองไป ๆ ก็ยิ่งปรากฏ
แจ้งชัดเข้า ๆ ก็อานาปานัสสติกัมมัฏฐานนี้ มิได้เป็นเช่นนั้น ยิ่ง
เจริญไป ๆ ลมก็ยิ่งละเอียดเข้า ๆ ถึงซึ่งมิได้ปรากฏแก่โยคาพจร
ผู้เจริญนั้น ลมนั้นคงประหนึ่งว่าหายไปหมดไปโดยลำดับ. ครั้นเมื่อ
ลมหายไปหมดไป มิได้ปรากฏดังนี้แล้ว โยคาพจรอย่าพึงลุกจาก
อาสนะไปเสีย ด้วยคิดว่าพระกัมมัฏฐานของเราฉิบหายเสื่อมเสียแล้ว
ดังนี้เป็นต้น ถ้าลุกจากอาสนะไปเสีย อิริยาบถนั้นกำเริบแล้ว พระ
กัมมัฏฐานนั้นก็เสื่อมไปเสียไป คือลมที่สุขุมละเอียดยิ่งนักนั้น ก็
จะเสื่อมหายไป จะเกิดลมหยาบขึ้น เหตุดังนั้น ให้โยคาพจรกุดบุตร
อย่าลุกไป นั่งอยู่ที่นั่น พึงทำกัมมัฏฐานที่เสื่อมไปนั้นให้คืนมา
แต่ประเทศที่ลมเคยถูกต้องเป็นปรกตินั้น. อุบายที่จะทำลมที่เสื่อมไป
นั้นให้คืนมาดังนี้ เมื่อโยคาพจรรู้ว่าลมเสื่อมหายไปมิได้ปรากฏแล้ว
พึงพิจารณาค้นคว้าดูว่า ลมอัสสาสะปัสสาสะนี้ว่า มีในที่ไร ไม่มีในที่ไร
มีแก่คนพวกไร ไม่มีแก่คนพวกไร เมื่อพิจารณาดังนี้ ก็จะรู้ว่าลม
หายใจเข้าออกนี้ มิได้มีแก่คนตายเป็นต้น เมื่อรู้ดังนี้แล้ว พึงตั้งเตือน
ตนเองว่า คุณก่อนบังเกิด ตัวท่านก็มีใช้คนตายเป็นต้น ลมจะสูญหาย

ไปข้างไหน คงจะมีอยู่เป็นแท้ แต่ทว่าปัญญาท่านน้อยจึงกำหนดไม่ได้
เมื่อตัดเดือนตนดังนี้แล้ว พึงตั้งสติกำหนดที่ลมมากระทบ ครั้นจับลม
อันมากระทบเป็นปรกติได้แล้ว พึงมนสิการซึ่งลมนั้นง แต่จริงลมอัสสาสะ
ปัสสาสะนั้น ถ้าคนมีนาสิกยาว ลมกระทบกระพุ่มงมุก ถ้าคนมีนาสิกสั้น
ลมกระทบริมปลายปากเบื้องบน เหตุคั้งนั้น ให้โยคาพจรกุดบุตร
เอาสติคอยกำหนดซึ่งลมว่าจะมากระทบซึ่งที่อันนี้ คุจบุรุษไถนาด้วยโค
แล้วปล่อยโคให้ไปที่เวกินหญ้ากินน้ำ ส่วนตนนั้นก็เข้านั่งอยู่ได้ร่มไม้
เพื่อระงับกระวนกระวาย ฝ่ายโคนั้นก็เข้าไปยังป่าช้าด้วยกำลังเร็ว บุรุษ
ไถนานั้นปรารถนาจะจับโคมาเทียมแอกไถนาต้องไปอีก จะได้ตามรอยเท้า
โคไปในป่าช้าหาไม้ได้ ถือเชือกและปลักแล้ว ก็ตรงไปยังประเทศที่โค
เคยลง นั่งคอยนอนคอยอยู่ที่นั่น ฝ่ายโคเที่ยวหาอาหารกินอิ่มแล้ว
ก็ลงไปยังทำน้ำ กินน้ำแล้วก็กลับมา เจ้าของโคนั้นเห็นก็จับโคนั้นมาผูก
ด้วยเชือกแท่งด้วยปลักแล้ว ก็พามาเทียมแอกเข้าไถนาไปอีกเล่า ข้อนี้
แลฉันใด โยคาพจรผู้เจริญอานาปานัสสติกัมมัฏฐานนี้ เมื่อลมอัสสาสะ
ปัสสาสะสูญหายไปแล้ว อย่าพึงไปแสวงหาในที่อื่น พึงถือซึ่งเชือกคือสติ
ปลักคือปัญญา ตั้งไว้ซึ่งจิตคอยประจำอยู่ที่อันลมเคยถูกต้องโดย
ปรกติ อุตสาหะมนสิการกำหนดไป ไม่ช้าลมนั้นก็ประากฎ คุจโค
อันลงมาสู่ท่า ลำดับนั้นก็จับลมอัสสาสะปัสสาสะได้ ผูกให้มันด้วย
เชือกคือสติ เอามาประกอบเข้าในที่อันลมเคยถูกต้องนั้นแล้ว ก็แท่ง
ด้วยปลักคือปัญญาแล้ว ก็พึงประกอบซึ่งกัมมัฏฐานเนื่อง ๆ เมื่อ
โยคาพจรประกอบเนื่อง ๆ ดังนี้ มีช้ำอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต ก็

จะปรากฏแก่โยคาพจนัน. อุกคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตปรากฏแก่โยคาพจนัน จะได้เหมือนกันทุกองค์หาได้ "โยคาพจนางองค์ อุกคหนิมิตเมื่อเกิดนั้น๑" มีสัมผัสอันสุขุมปรากฏตั้งปุยนุ่นบ้าง ปุยสำลีบ้าง "และนิมิตทั้ง ๒ นี้เมื่อปรากฏขึ้น ๒" ด้วยเพ่งเอาอุคคหนิมิตอย่างเดียว คำ "พิพากษา๓" ในอรรถถานั้นว่าอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตนี้ ปรากฏแก่โยคาพจนางองค์ เป็นวงช่วงดังรัศมีดาวและดวงแก้วมณีแก้วมุกดา โยคาพจนางองค์ ได้อุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต มีสัมผัสอันหยาบ ปรากฏตั้งเมล็ดในฝ้ายบ้าง ดังเสี้ยนสะเก็ดไม้แก่นบ้าง บางองค์ปรากฏตั้งด้ายสังวาลอันหยาบและเปลวควันบ้าง บางองค์ปรากฏคลุยแมลงมุมอันจึงอยู่ และแผ่นเมฆ และดอกบัวหลวง และจักรรถ บางทีปรากฏตั้งดวงพระจันทร์พระอาทิตย์ก็มี ก็กัมมัฏฐานอันเดียวกันนั้น มีนิมิตเกิดขึ้นต่าง ๆ กัน ตามปัญญาของพระโยคาพจนิตต่าง ๆ กัน อนึ่ง ธรรม ๓ ประการ คือลมเข้า ๑ ลมออก ๑ นิมิต ๑ จะเป็นอารมณ์ของจิตอันเดียวกันหาได้ ลมเข้าก็เป็นอารมณ์ของจิตอัน ๑ ลมออกก็เป็นอารมณ์ของจิตอัน ๑ ต่างกันดังนี้. ถ้าแลโยคาพจนางค์ใด มิได้รู้ซึ่งธรรมทั้ง ๓ คือ ลมเข้าและลมออกและนิมิต. มิได้รู้ซึ่งธรรม ๓ ประการขณะนี้แล้ว กัมมัฏฐานของพระโยคาพจนางค์นั้น ก็มิได้สำเร็จซึ่งอุปจารแล้วอุปปนา ต่อเมื่อใด ธรรมทั้ง ๓ นี้ปรากฏแจ้ง กัมมัฏฐานของพระโยคาพจนางค์นั้น จึงจะ

๑. อุกคหนิมิต เมื่อเกิดแก่โยคาพจนางค์. ๒. และปฏิภาคนิมิต ย่อมปรากฏขึ้น.
๓. วินิจฉัย.

ถึงซึ่งอุปจารมาน และอัปปนามาน ในกาลเมื่อนั้น อานาปานัสสติ กัมมัฏฐานนี้ ย่อมเป็นไปเพื่ออันตัดเสียดซึ่งวิตกต่าง ๆ. วินิจฉัยใน อานาปานัสสติ ยุติเท่านี้.

จบอนุสสติ ๑๐ แต่เท่านี้.

จะวินิจฉัยในเมตตภาพรหมิวิหารต่อไปว่า โยคาพจรกฤษทุตรผู้จะ เจริญเมตตภาพรหมิวิหารนั้น พึงอยู่ในเสนาสนะอันสงัดให้สบายแล้ว พึงพิจารณาให้เห็นโทษของโทสะ และอนิสงส์ของขันติความมอดทน แล้วจึงประกอบจิตไว้ในขันติข่มเสียดซึ่งโทสะ แล้วจึงเจริญเมตตาคิจต ไปในสัตว์ทั้งสิ้นไม่มีประมาณ เมื่อเริ่มจะเจริญเมตตานั้น พึงตั้ง เมตตาคิจตลงในตนก่อนว่า เราจงเป็นสุข ๆ เทอญ หรือว่าเราอย่ามี ทุกข์เลย หรือว่าเราอย่ามีเวรแก่ใครและใครเลย หรือว่าเราอย่าเจ็บไข้ เลย หรือว่าเราอย่ามีทุกข์กายทุกข์ใจเลย หรือว่าเราจะเป็นสุข ๆ รักษา ตนพ้นจากทุกข์ภัยทั้งสิ้นเทอญ ให้โยคาพจรเจริญเมตตาในตนดังกล่าว มานี้เนื่อง ๆ ก่อน. ซึ่งให้เจริญเมตตาในตนก่อนนั้น ด้วยสามารถจะให้ กระทำซึ่งตนเป็นพยาน จะให้เห็นว่าตนนี้อยากได้แต่ความสุขเกลียดชัง ทุกข์และภัยต่าง ๆ ฉนใด สัตว์ทั้งหลายอื่น ๆ ก็อยากได้สุข เกลียดชัง ทุกข์และภัยต่าง ๆ ฉนใด เมื่อเห็นดังนี้แล้ว จิตของโยคาพจรนั้น ก็ปรารถนาจะให้สัตว์ทั้งสิ้นอื่น ๆ มีความสุขความเจริญด้วย เหตุดังนั้น จึงให้โยคาพจรตั้งเมตตาคิจตในตนก่อน เมื่อตั้งเมตตาคิจตในตนแล้ว ลำดับนั้น พึงตั้งเมตตาคิจตไปในสัตว์ทั้งหลายอื่นทั่วไปไม่มีประมาณว่า สัตว์ทั้งหลายทั้งสิ้นจงอย่ามีเวรแก่กันและกันเลย หรือว่าสัตว์ทั้งหลาย

ทั้งสี่จงอย่ามีพยาบาทแก่กันและกันเลย หรือว่าสัตว์ทั้งหลายทั้งสี่
จงอย่ามีความเจ็บไข้ลำบากใจเลย หรือว่าสัตว์ทั้งหลายทั้งสี่จงอย่ามี
อุปัทวะทุกข์ภัยเกิดขึ้นในกายในใจเลย หรือว่าสัตว์ทั้งหลายทั้งสี่จง
เป็นสุข ๆ รักษาตนพ้นจากทุกข์ภัยทั้งสิ้นทุกอริยาบถ เทอญ.

เมตตากาวานนี้ เป็นข้าศึกแก่โทสะและพยาบาทโดยตรง เมื่อ
โยคาพจรเจริญเมตตาแล้ว จะมละโทสะและพยาบาทเสียได้ด้วยดี จิต
ก็จะตั้งมั่นเป็นขลิกสมาธิ และอุปจารสมาธิ และอัปนาสมาธิ โดย
ลำดับ อนึ่ง ผู้ที่เจริญเมตตากาวานนี้ จะหลับอยู่ก็เป็นสุข จะตื่น
อยู่ก็เป็นสุข จะฝันเห็นก็เป็นมงคลไม่ลามก ย่อมเป็นที่รักใคร่ยินดี
ของมนุษย์และอมนุษย์ทั้งสี่ ไฟก็ไม่ไหม้ไม่เผาทำให้ร้อนได้ พืชทั้ง
หลายคือพืชของสัตว์ที่มีพืชต่าง ๆ และพืชรานพืชยา และศีศตราวุธ
ต่าง ๆ ก็ไม่อาจประทุษร้ายทำอันตรายแก่กายและชีวิตได้ สีน่าย่อม
ผ่องใสงาม จิตย่อมตั้งมั่นได้เร็วพลัน เมื่อจะตายย่อมได้สติ ไม่หลง
ตาย ตายแล้วแม้จะเกิดอีกก็ย่อมเกิดในที่ดีเป็นที่เสวยสุข ถ้าไม่เสื่อม
จากฌานก็ไปเกิดในพรหมโลก เมตตากาวานมีอานิสงส์คุณต่าง ๆ แก่
ผู้ที่ได้เจริญดังนี้ เหตุดังนี้ ควรที่กุลบุตรจะมีอุตสาหะเจริญเมตตา
กัมมัฏฐานนี้ เมตตาพรหมวิหาร ยุติแต่เท่านั้น.

จะอธิบายในกรุณาพรหมวิหารต่อไปว่า เมื่อโยคาพจรกุลบุตร
ได้เห็นมนุษย์หรือสัตว์ที่ได้รับความทุกข์ลำบากอยู่ พึงถือเอาซึ่งมนุษย์
และสัตว์นั้นเป็นอารมณ์แล้วจึงแผ่กรุณาจิตไปว่า สัตว์ผู้นี้ถึงซึ่งความ
ทุกข์ลำบากยิ่งนักหนอ แม้ไหนจะพึงพ้นจากทุกข์เหล่านี้ได้ ถ้าจะแผ่

กรุณาจิตไปในสัตว์ไม่มีประมาณ พึงบริกรรมว่า สัตว์ทั้งหลายทั้ง สิ้นจพ้นจากทุกข์เทอญ. เมื่อโยคาพจรกุกบุตรทำบริกรรมนี้กอยู่ดังนี้ เนื่อง ๆ รำไปไม่หยุด ก็จะมีละเสียได้ซึ่งวิหเสาคความเบียดเบียนสัตว์ นีวรรณธรรมก็จะสงบระงับไปจากจิต จิตก็จะตั้งมั่นเป็นขณิกสมาธิ และอุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิโดยลำดับ สำเร็จเป็นกามาพจรกุกผล และอรูปาพจรกุกผล. กรุณาพรหมวิหาร ยุดิแต่เท่านี้.

จะอธิบายในมุกิตาพรหมวิหารต่อไปว่า เมื่อโยคาพจรกุกบุตร ได้เห็นหรือได้ยินซึ่งมนุษย์หรือสัตว์ที่เป็นที่เป็นสุขสบาย เจริญอยู่ในสมบัติ ของตน ๆ แล้ว พึงทำจิตให้ชื่นชมยินดีในสุขสมบัติของมนุษย์และสัตว์ เหล่านั้น แผ่มุกิตาจิตไปว่า สัตว์ผู้นี้หนอบริบูรณ์ยิ่งนัก มีสุขสมบัติมาก จงเจริญยังยืนอยู่ในสุขสมบัติที่ตน ๆ เทอญ. ถ้าจะแผ่มุกิตาจิตไป ในสัตว์ไม่มีประมาณ พึงทำบริกรรมนี้กว่า สัตว์ทั้งหลายทั้งสิ้น จงอย่าเสื่อมวิบัติไปจากสุขสมบัติที่ตนได้แล้วเลย. หรือนีกว่าสัตว์ทั้ง หลายทั้งสิ้น จงยังยืนอยู่ในสุขสมบัติของตน ๆ เทอญ. เมื่อบริกรรม นีกอยู่ดังนี้รำไปไม่หยุด ก็จะมีละเสียได้ซึ่งความยินดีในสมบัติของสัตว์ อื่น ก็จะได้สำเร็จขณิกสมาธิและอุปจารสมาธิและอัปนาสมาธิโดย ลำดับ. มุกิตาพรหมวิหาร ยุดิแต่เท่านี้.

จะอธิบายในอุเบกขาพรหมวิหารต่อไปว่า โยคาพจรกุกบุตร ผู้เจริญอุเบกขาพรหมวิหารนั้น พึงแผ่อุเบกขาไปในหมู่สัตว์ ทำจิต ให้เป็นกลาง ๆ อย่าดีใจเสียใจเหตุสุขทุกข์ของสัตว์ทั้งสิ้น บริกรรมนีก ไปว่า สัตว์ทั้งหลายทั้งสิ้นมีกรรมเป็นของ ๆ ตน "เป็นอยู่เช่นใดก็จง

เป็นอยู่เช่นนั้นเทอญ" พึงบริกรรมนักรู้ไปอย่าหยุด ก็จะมลเสีย
ได้ซึ่งระคะและปฏิมะในสุขและทุกข์ของสัตว์ อุเบกขาพรหมวิหาร
มีอนุภาพในผู้ที่เจริญได้ถึงจุดตถมานในจตุกกนัย ถึงปัญจมณานิ
ปัญจกนัย. อุเบกขาพรหมวิหาร ยุติแต่เท่านี้.

พรหมวิหาร ๔ จบโดยสังเขปแต่เท่านี้.

จะอธิบายในอาหารแปดกัฏฐกัมมัฏฐานต่อไปว่า โยคาพจร-
กถบุตรผู้มีศรัทธา प्रารณานาจะเจริญกัมมัฏฐานชื่อว่า อาหารแปดกัฏฐ-
ตัณญา สำคัญว่าเป็นของแปดกัฏฐในอาหารนั้น พึงศึกษาในวิธีพิจารณา
อาหารให้เห็นเป็นแปดกัฏฐให้ชำนาญแล้ว พึงเข้าไปในที่สงัด พิจารณา
อาหารด้วยอาการแปดกัฏฐ ๘ ประการ คือแปดกัฏฐโดยบริโศคประการหนึ่ง
แปดกัฏฐโดยประเทศที่อยู่ของอาหารนั้นประการหนึ่ง แปดกัฏฐด้วยสะสมอยู่
นานประการหนึ่ง แปดกัฏฐในกาลเมื่อยังมีได้ย่อยประการหนึ่ง แปดกัฏฐใน
กาลเมื่อย่อยออกมาประการหนึ่ง แปดกัฏฐโดยผลประการหนึ่ง แปดกัฏฐ
โดยหลังไหลออกมาประการหนึ่ง แปดกัฏฐด้วยอันทำให้แปดเป็นประ-
การหนึ่ง รวมเป็น ๘ ประการด้วยกัน. ซึ่งจะให้พิจารณาให้เห็นเป็น
แปดกัฏฐโดยบริโศคนั้น คือพิจารณาว่า อาหารนี้ เมื่อหยิบเอาวางลง
ในปาก แต่พอดกถึงปลายลิ้น ก็ชุ่มไปด้วยน้ำลายเหลว เข้าไปถึง
กลางลิ้น ก็ชุ่มไปด้วยน้ำลายข้น มลทินอันติดอยู่ในทันตประเทศ
ก็แปดเป็นแปดกัฏฐพึงเกลียดยิ่งนัก ดังรากสุนัขอันอยู่ในราง ซึ่งกลืน
กินได้นั้น ก็เพราะไม่เห็นด้วยจักษุ ถ้าเห็นด้วยจักษุแล้วก็ไม่อาจกลืน

๑. นี้ไม่ใช่ทางนึก นึกว่า "จักปรากฏตามกรรมของตน " ดังนี้ดีกว่า.

กินได้ โยคาพจรกฤษบุตรพึงพิจารณาอาหารให้เห็นปฏิภูล โดย
อันบริโภคนามะณะนี้. ซึ่งว่าให้พิจารณาอาหารให้เห็นเป็น
ปฏิภูลโดยประเทศที่ตั้งอยู่นั้น คือให้ปลงปัญญาพิจารณาว่า อาหาร
ที่เราบริโภคประกอบด้วยอาการปฏิภูลเห็นปานดังนี้นั้น เมื่อเข้าไป
ตั้งอยู่ในกระเพาะอาหารภายในท้อง ยิ่งปฏิภูลน่าเกลียดขึ้นไปกว่านั้น
เพราะระคนปนคละไปด้วยดีและเสมหะและบุพโพโลหิต ถ้าน้ำดีมาก
สีอาหารนั้นก็ปฏิภูลน่าเกลียดจระคนด้วยยางมะขางอันขื่น ถ้าเสมหะ
มาก อาหารนั้นก็ปฏิภูลน่าเกลียดจระคนด้วยเปรียงบูด เปรียงเนา
ถ้าโลหิตมาก อาหารนั้นก็ปฏิภูลน่าเกลียดจระคนด้วยน้ำย้อม ให้โยคา-
พจรพึงพิจารณาอาหารให้เห็นเป็นปฏิภูลโดยประเทศที่อยู่ ด้วยประการ-
ฉะนี้. ซึ่งให้พิจารณาอาหารให้เห็นเป็นปฏิภูลด้วยอันสะสมอยู่นั้น คือ
ให้พิจารณาว่า อาหารที่แปดเปื้อนด้วยน้ำดี น้ำเสลด น้ำหนอง น้ำ
เลือดนั้น เมื่อตกไปถึงท้องแล้วก็ยังอยู่ใน "ไส้ใหญ่" ของใหม่
ของเก่าสะสมอยู่ทั้งเก่าทั้งใหม่ฉะนั้น. ซึ่งว่าให้พิจารณาอาหารให้เห็นเป็น
ปฏิภูลในกาลเมื่อยังไม่ได้ย่อยนั้นคือ ให้พิจารณาอาหารให้เห็นเป็น
สะสมอยู่ในประเทศแห่ง "ไส้ใหญ่๒" นั้น แม้ยังมีได้ย่อยก็เป็นของ
ปฏิภูลพึงเกลียดยิ่งนัก เพราะเป็นประเทศอันลามกสกปรกเหม็นนัก จุ
สะสมกันอยู่ทั้งเก่าทั้งใหม่ฉะนั้น. ซึ่งว่าให้พิจารณาอาหารให้เห็นเป็น
ปฏิภูลในกาลเมื่อยังไม่ได้ย่อยนั้นคือ ให้พิจารณาว่า อาหารเมื่อเข้าไป
สะสมอยู่ในประเทศแห่ง "ไส้ใหญ่" นั้น แม้ยังมีได้ย่อยก็เป็นของ
ปฏิภูลพึงเกลียดยิ่งนัก เพราะเป็นประเทศอันลามกสกปรกเหม็นนัก จุ
หลุมอันคนจันจาลขุดไว้แถบประตูบ้าน สารพัดที่คนจันจาลทั้งสิ้นจะทิ้ง
จะเทลง ซึ่งหยากเหื่อและซากงูซากสุนัขเป็นต้นนั้น ให้โยคาพจรพิจารณา

๑-๒. ในกระเพาะอาหารซึ่งเรียกว่า อุทร.

อาหารให้เห็นเป็นของปฏิภูม ในกาลอันยังมีได้ย่อยโดยนัยดังพรรณนามาจะนี้. ซึ่งให้พิจารณาอาหารให้เห็นเป็นปฏิภูมในกาลอันย่อยออกแล้วนั้น คือให้พิจารณาว่า อาหารที่ร้อนด้วยเพลิงธาตุเดือดเป็นฟองแล้ว และย่อมออกนั้น เกรอะลงไปกลายเป็นมูตรเป็นคูล หากว่าล้นจักษุอยู่ จึงเพิกเฉยหาเกลียดไม่ ถ้าปรากฏแก่จักษุแล้ว ก็จะเป็นของน่าเกลียด ยิ่งนักไปไม่น่ายินดี ให้โยคาวจรพิจารณาอาหารให้เห็นเป็นปฏิภูมในกาลเมื่อย่อยออกแล้ว โดยนัยดังพรรณนามาจะนี้. ซึ่งให้พิจารณาอาหารให้เห็นเป็นปฏิภูมโดยผลนั้น คือให้พิจารณาว่า อาหารนี้ถ้าย่อยออกเป็นอันดีแล้ว ก็ยังส่วนอสุภ เป็นต้นว่าผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เส้นเอ็น ให้ชุ่มชื้นเจริญขึ้นเป็นอันดี อาหารนั้น ถ้าย่อยออกามิติ ก็จะยังโรคต่าง ๆ เป็นต้นว่า หิดคันหิดเปื่อยให้เกิดขึ้น ได้ทุกขเวทนาต่าง ๆ เพราะเหตุว่าอาหารย่อยออกามิติ ให้โยคาวจรพึงพิจารณาอาหารให้เห็นเป็นปฏิภูมโดยผล ดังพรรณนามาจะนี้. ซึ่งว่าให้พิจารณาอาหารให้เห็นเป็นปฏิภูมโดยที่หลังไหลออกมานั้น คือให้พิจารณาว่า อาหารอันเรากลืนกินนั้น เมื่อเข้าไป ย่อมเข้าไปโดยทวารอันเดียวกัน เมื่อจะไหลออก ย่อมไหลออกตามทวารทั้ง ๕ ที่เป็นมูลหู ก็ไหลออกจากช่องหู ที่เป็นมูลตา ก็ไหลออกจากคลองตา ที่เป็นน้ำมูกน้ำลาย ก็ไหลออกจากช่องจมูกช่องปาก ซึ่งเป็นมูตรเป็นคูล ก็ไหลออกโดยทวารเบาทวารหนัก กาลเมื่อกลืนกินนั้น เอรีดอระยอินดีในรสอาหาร กาลเมื่อไหลออกเป็นมูตรคูล ย่อมเกลียดชังทั้งตนทั้งผู้อื่น ให้โยคาวจรพึงพิจารณาอาหารให้เห็นเป็นปฏิภูมโดยที่หลังไหลออก โดยนัยดัง

พรรณนามาจะนี้ให้พิจารณาอาหารให้เห็นเป็นปฏิภูมอันแปดเปื้อน นั้น คือให้พิจารณาว่า อาหารนั้น จะเคี้ยวแต่บริโภคน้ำก็เปื้อนมือปากลิ้น เพดาน ทำมือและปากและลิ้นและเพดานนั้นให้เปื้อนปฏิภูม ต้องชำระล้างมือ และปาก เมื่อเข้าอยู่ในห้อง เพลิงธาตุอันชานอยู่ในสภนธากายเผาให้ร้อน พุดขึ้นเป็นปุ่มเปือกเป็นฟอง พุดขึ้นมาจับช่องหูช่องตาจมูก ก็ให้สำเร็จ กิจเป็นมูลหู มูลตา มูลจมูก ที่เป็นมูลตรเป็นคูด ก็เปื้อนทวารหนัก ทวารเบา ละอย่าง ล้วนเปื้อนปฏิภูมพึงเกลียดทั้งสิ้น ให้โยคภาพรพิจารณาอาหารให้เห็นเป็นปฏิภูมโดยอันแปดเปื้อน ด้วยประการฉะนี้. เมื่อโยคภาพรพิจารณาอาหารให้เห็นเป็นปฏิภูมทั้ง ๘ ประการเหล่านี้ หรือ แต่อย่างใดอย่างหนึ่งก็ดี นิเวศธรรมก็สงบระงับ จิตก็จะตั้งมั่นเป็น อุปะการสมาธิ ให้สำเร็จกิจเป็นกามาพจรกุศล ซึ่งจะนำตนให้เกิดใน สุกตติภพ และเป็นอุปนิสัยปัจจัยแห่งมรรค ผล นิพพานด้วย. เหตุดังนี้ กุลบุตรผู้มีศรัทธาและปัญญา ควรจะเจริญอาหารเรปปฏิภูมัตถัญญากัมมัฏฐาน.

อาหารเรปปฏิภูมัตถัญญากัมมัฏฐาน ยุตติแต่เท่านั้น.

จะอธิบายในจตุธาตควัตถานกัมมัฏฐานต่อไปว่า ความกำหนดหมายซึ่งธาตุโดยสภาวะความเป็นเองของธาตุ ชื่อว่าธาตควัตถาน กำหนดหมายสิ้นทั้ง ๔ ธาตุ ชื่อจตุธาตควัตถาน กัมมัฏฐานนี้บางที ท่านเรียกว่าธาตูกัมมัฏฐาน. โยคภาพรกุลบุตรผู้มีศรัทธาปรารถนาจะเจริญธาตูกัมมัฏฐานนี้ พึงมละกิจกังวลห้วงใยเสียให้สิ้น แล้วเข้าไป ยังเสนาสะที่สงัด ตั้งสติพิจารณานึกซึ่งร่างกายแยกออกไปให้เห็นเป็น

แต่ธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม สิ่งที่แข็งกระด้าง มีอยู่ในกาย ตั้งแต่ผมขนเป็นต้นไปจนถึงกิริสเป็นที่สุด จัดเป็นธาตุดิน. สิ่งที่เหลือ อีบบาบซาบซึมไป มีอยู่ในกาย ตั้งแต่ น้ำดีเป็นต้นไปจนถึงมูตรเป็นที่สุด จัดเป็นธาตุน้ำ. สิ่งที่ทำให้กายอบอุ่นอยู่ เรียกว่าสันตปปีคิ ๑ สิ่งที่ทำให้กายให้หอมทรุดโทรมเหี่ยวแห้งคร่ำคร่าวิกตวิปริตไป ปราศจากงาม เรียกว่าชิรณคคิ ๑ สิ่งที่ทำให้กายให้ร้อนกระวนกระวายจนทนไม่ได้ ต้องประพรมชะโลมพันทา เรียกว่าปริทัยคคิ ๑ สิ่งที่ทำอาหารในกาย ให้แปรปรวนย่อยเป็นอันดี เรียกว่าปริณามคคิ ๑ เพติง ๔ อย่างนี้จัดเป็นธาตุไฟ. สิ่งที่อยู่ปดิมก้ำก้ำชุกายให้สำเร็จกิจ คือสันไหว ลูก นัง ยืน เดิน ได้เป็นต้น จัดเป็นธาตุลม ๆ นั้นมีอาการเป็น ๖ อย่าง คือลม พัดขึ้นเบื้องบน ทำให้เป็นโทษมีประการต่าง ๆ เป็นต้นว่าให้เวียน ให้รากให้เรือ ๑ คือ ลมพัดลงเบื้องต่ำ ให้สำเร็จกิจ เป็นต้นว่าผายลม ถ่ายอุจจาระปัสสาวะ ๑ คือ "ลมพัดอยู่ในท้องนอกไส้ให้ลั่นให้แน่นให้ปวดท้อง" ๑ คือลมพัดอยู่ภายในไส้ใหญ่ทำให้แข็งให้ตึง ๑ คือลมพัด ชานทั่วไปในอังกาพหิพใหญ่ย่อย ให้สำเร็จกิจ เป็นต้นว่าคู่กายเหยียด กาย ลูก นัง ยืน เดิน ได้โดยควรแก่อธยาศัย ๑ คือลมหายใจเข้า หายใจออก ๑ รวมเป็น ๖ ฉะนี้. ก็วิธีกำหนดพิจารณากำหนดธาตุนี้ โยคาพจรกฤษบุตรผู้เจริญธาตุกัมมัฏฐานนี้ จะกำหนดพิจารณาโดยพิสดาร หรือโดยย่อก็ตามแต่ถนัด ท่านที่มีปัญญากล้าเฉียบแหลม จะพิจารณา แต่โดยย่อ คือกำหนดสิ่งที่แข็งกระด้างว่าเป็นดิน กำหนดสิ่งที่เหลวว่า

๑. ในบัดนี้เข้าใจอากาศธาตุอันขังอยู่ในกระเพาะอาหารที่เรียกว่า อุทร.

เป็นน้ำ กำหนดสิ่งที่อุ่นที่ร้อนว่าเป็นไฟ กำหนดอาการที่กายไหววจา
ไหวพูดออกไปว่าเป็นลม เท่านั้นก็ได้ จะพิจารณาทั้ง ๔ ธาตุหรือธาตุ
ใดปรากฏแจ้ง จะพิจารณาแต่ธาตุนั้นอย่างเดียวกันก็ได้ เมื่อกำหนดกาย
ตนเห็นเป็นแต่สักว่าธาตุแล้ว ฟังกำหนดกายผู้อื่นให้เห็นเป็นสักว่าแต่
ธาตุด้วย และฟังกำหนดให้รู้จักธาตุภายในภายนอก. ดินน้ำไฟลมที่มี
ชีวิตจิตใจครองสิงอยู่ ที่ชาวโลกสมมติเรียกกันว่าสัตว์บุคคลเป็นต้น
จัดเป็นธาตุภายใน. ดิน น้ำ ไฟ ลม ที่ไม่มีรูปชีวิตอินทรีย์จิตใจครอง
สิงอยู่ จัดเป็นธาตุภายนอก. แล้วฟังกำหนดให้เห็นเป็นแต่สักว่าธาตุไป
หมดทั้งโลก จนถอนสัตว์ปล้ำทิสัตตัตถุญญาเสียได้. เมื่อมนสิการ
กำหนดนี้บ่อยๆ เองๆ ดังนี้แล้ว จิตก็จะตั้งมั่นเป็นขณิกสมาธิและอุปจาร-
สมาธิโดยลำดับ เมื่อจิตตั้งมั่นเป็นอุปจารสมาธิแล้ว นีวรณธรรมก็จะ
สงบระงับไป หาอาจรงงำจิตอยู่ได้ไม่. กัมมัฏฐานนี้ชื่อว่าธาตุวัต-
ถานะนั้น เพราะเหตุเกิดด้วยอานุภาพปัญญาที่กำหนดซึ่งธาตุทั้ง ๔ โยคา-
พจรกุลบุตรผู้ประกอบซึ่งธาตุวัตถานะนั้น ย่อมมีจิตหยั่งลงยังสุญญตา-
รรมณ์ เห็นว่าร่างกายนี้มีสภาวะสูญเปล่าจากสัตว์จากบุคคล เมื่อไม่เห็น
เป็นสัตว์เป็นบุคคลแล้ว จิตก็จะเพิกเฉยเป็นกลาง ๆ ไม่ยินดียินร้ายใน
อนิฏฐารมณ์ จะประกอบไปด้วยปัญญาวิมุตติเป็นอันมา และอาจได้
สำเร็จพระนิพพานในอวสารถกาลที่สุด ถ้ายังไม่สำเร็จพระนิพพานก็จะมี
สุคติเป็นเบื้องหน้า เหตุดังนั้น กุลบุตรผู้มีศรัทธา ควรจะเจริญธาตุวัต-
ถานกัมมัฏฐานอันมีคุณานิสงส์ผลเป็นอันมาก ดังพรรณนาจะนี้.

จบธาตุวัตถานโดยสังเขปแต่เท่านี้.

เรื่องกัมมัฏฐานซึ่งว่ามานี้ ชื่อว่าสมถะ เพราะให้เกิดสมาธิเป็นเครื่องสงบระงับกิเลสเป็นวิกขัมภนปหาน เป็นปัจจัยให้เกิดวิปัสสนาญาณ เป็นยอควิชาในพระพุทธศาสนา.

สมถภาวนาโดยสังเขป ยุติต่างนี้.

ขอท่านผู้เป็นสัปบุรุษ อย่าให้เสียแรงที่เกิดมาเป็นมนุษย์ประสบพบพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นของหาได้ยากยิ่งนักขณะนี้แล้ว เมื่อแสวงหาประโยชน์อันใหญ่ยิ่งคืออมตธรรม ก็จงเจริญสมถภาวนานี้เนื่อง ๆ เกิด เพราะว่าสมถภาวนานี้ ก็เป็นธรรมพุทธภาษิตนำผู้ปฏิบัติออกจากทุกข์ได้จริง เมื่อยังไม่บรรลุอมตธรรมในปัจจุบันชาตินี้ นิสัย มรรค ผล นิพพาน ก็จะติดสันดานต่อไปในอนาคตเบื้องหน้า.

วิปัสสนากัมมัฏฐาน

สมเด็จพระวันรัต (พุทธสิริ) วัดโสมนัสวิหาร รจนา

ศุภมัตถุ ขอความงามความดีจงมีแก่สาธุชนผู้บำเพ็ญเพียรจะเจริญวิปัสสนากาวานานี้. เมื่อท่านจะเจริญ ฟังรู้จักอรรถรู้จักความของวิปัสสนากาวานานี้ว่า ข้อซึ่งสาธุชนมาทำวิปัสสนาปัญญาที่เห็นแจ้งชัดในอารมณ์ให้เกิดมีขึ้นในจิตด้วยเจตนาอันใด เจตนาอันนั้นชื่อว่าวิปัสสนากาวานานี้. ก็วิปัสสนากาวานานี้ เมื่อสาธุชนจะฟังเจริญฟังศึกษาให้รู้จักกรรม ๓ อย่าง คือกรรมเป็นกุมิเป็นอารมณ์ของวิปัสสนานั้น ๑ คือ กรรมเป็นรากเง่าเป็นเหตุเกิดขึ้นตั้งอยู่ของวิปัสสนานั้น ๑ ตัวคือวิปัสสนานั้นด้วย ๑. อะไรเล่าเป็นกุมิเป็นอารมณ์ของวิปัสสนานั้น สังขารกรรมที่ปัจจัยประชุมตกแต่งสร้างขึ้น เป็นอุปาทินนะที่นามกรรมถือเอาอาศัยอยู่ และเป็นอุปาทินนะที่นามกรรมไม่ถือเอาอาศัยอยู่ หรือเป็นนามและรูปที่พุทธาภิณหจิตแจกออกโดยประการต่าง ๆ มีจันท์ ๕ และอายตนะ ๑๒ และธาตุ ๑๘ และอินทรีย์ ๑๒ เป็นต้นทั้งสิ้นเหล่านี้เป็นกุมิเป็นอารมณ์ของวิปัสสนานั้น ผู้ที่จะเจริญวิปัสสนานั้น ต้องเรียนกรรมที่เป็นกุมิเป็นอารมณ์ของวิปัสสนานั้น และได้ถามให้รู้ความจำทรงท่องบ่นไว้ให้ชำนาญด้วยดีจึงควรจะเจริญวิปัสสนานั้นได้. อะไรเล่าเป็นรากเง่าเป็นเหตุเกิดขึ้นตั้งอยู่ของวิปัสสนานั้น สิวสุทธิ ความบริสุทธิ์ของศีล จิตตวิสุทธิ ความบริสุทธิ์ของจิต คืออุปจารสมาธิและอัปปนา-

สมาธิ วิสุทธิทั้ง ๒ นี้ เป็นรากง่าเป็นเหตุเกิดขึ้นตั้งอยู่ของวิปัสสนานั้น. ผู้ที่จะเจริญวิปัสสนานั้นต้องปฏิบัติให้เป็นผู้มีศีลบริสุทธิ์เป็นผู้มีจิตบริสุทธิ์ ด้วยสมาธิเสียก่อน จึงควรจะเจริญวิปัสสนานั้นได้ ถ้าเป็นผู้มีศีลไม่บริสุทธิ์ ไม่ได้สมาธิ จิตฟุ้งซ่านอยู่แล้ว ก็เป็นผู้อาภัพไม่ควรจะเจริญวิปัสสนานั้น เลย เพราะศีลและสมาธิเป็นเหตุแรงกล้าให้เกิดวิปัสสนานั้น. ก็อะไรเล่า เป็นตัววิปัสสนานั้น วิสุทธิ ๕ อย่าง คือทิวฐิวิสุทธิ ความบริสุทธิ์ของ ความเห็น กังขาวิตรณวิสุทธิ ความบริสุทธิ์ของปัญญาที่เห็นชัดข้ามล่วง กังขาเสียได้ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ความบริสุทธิ์ของความรู้จริง เห็นจริงว่า นี่เป็นทางและมีใช่ทาง ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ความบริสุทธิ์ของความรู้ความเห็นเป็นข้อปฏิบัติจะให้อรियมรรคเกิดขึ้น ญาณทัสสนวิสุทธิ ความบริสุทธิ์ของความรู้ความเห็นซึ่งเป็นโลกุตระ คือรู้เห็น ในมรรคทั้ง ๔. กำหนดรู้เห็นนามและรูปที่มีจริงเป็นจริงตามลักษณะ เครื่องหมายแจ้งชัด ไม่หลงในสมมติ ว่าสัตว์ ว่าบุคคล ว่าตัวตน ดังนี้ ชื่อว่าทิวฐิวิสุทธิ. กำหนดรู้จริงเห็นซึ่งนามและรูปทั้งเหตุทั้งปัจจัย ข้ามล่วงกังขาในกาลทั้ง ๓ เสียได้ ไม่สงสัยว่า เราจุติมาแต่ไหน เรา เป็นอะไร เราจะไปเกิดที่ไหน เทวดามีหรือไม่มีเป็นต้น ดังนี้ ชื่อว่า กังขาวิตรณวิสุทธิ. ความรู้จริงเห็นจริงว่า นี่เป็นตัววิปัสสนาเป็นทาง มรรคผล นี่เป็นอุปกิเลส มีใช่ทางมรรคผล ดังนี้ ชื่อว่ามัคคามัคคญาณ- ทัสสนวิสุทธิ. วิปัสสนาญาณทั้ง ๕ มีอุทยัพพญาณเป็นต้น มีอนุโลม- ญาณเป็นที่สุด ชื่อว่าปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ. อริยมรรคทั้ง ๔ ชื่อว่า ญาณทัสสนวิสุทธิ, วิสุทธิทั้ง ๕ นี้เป็นตัววิปัสสนา. อนึ่ง ปัญญาที่รู้จริง

เห็นจริงในสภาวะความเป็นเองของสังขาร คือเป็นของไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา รู้เห็นแจ้งชัดว่าสิ่งใดไม่เที่ยงเกิดแล้วดับไป สิ่งนั้นเป็นทุกข์ ทนยากจริง สิ่งใดเป็นทุกข์ทนยาก สิ่งนั้นเป็นอนัตตา มิใช่ตัวมิใช่ตน จริง สิ่งใดเป็นอนัตตามิใช่ตัวมิใช่ตน สิ่งนั้นไม่ควรจะถือว่าของเรา ด้วยค้นหา ไม่ควรจะถือว่าเราด้วยมานะ ไม่ควรจะถือว่าตัวตนด้วย ทิฏฐิจริง เพราะว่าเราตัวตนไม่มี ปัญญาที่รู้เห็นแจ้งชัดอย่างนี้แก้กล้า จนถึงนิพพิทาเบื่อเกลียดชังสังขาร ไม่เพติดเพตินในสังขาร และวิราคะ หน่ายไม่กำหนดยินดีในสังขาร และวิมุตติปล่อยวางสังขารเสีย หลุดพ้น จากอาสวกิเลสทั้งสิ้น นี่เป็นตัววิปัสสนาเหมือนกัน. สาธุชนผู้บำเพ็ญ เพียรปฏิบัติในตัววิปัสสนาซึ่งว่ามานี้ ทำให้บริบูรณ์แล้วก็เป็นอันเจริญ วิปัสสนาด้วยดี เป็นผู้ถึงซึ่งยอดแห่งวิปัสสนานั้น อันนี้เป็นความสังเขป ในวิปัสสนานั้น.

ก็ความพิสดารในวิปัสสนานั้นอย่างนี้ว่า สาธุชนผู้จะเจริญวิปัสสนา นั้น พึงปฏิบัติให้เป็นผู้มีศีลบริสุทธิ์ เป็นผู้มิจิตบริสุทธิ์ด้วยสมาธิอันใด อันหนึ่ง ทิฏฐิความเห็นวิปริตเป็นเหตุให้ถือผิดไปต่าง ๆ เหล่านี้มีอยู่ในโลก พึงหยั่งลงพิจารณาด้วยปัญญา เห็นว่าทิฏฐิเหล่านั้นผิด ไม่มีประโยชน์ ไม่ใช่ทางวิปัสสนาแล้ว พึงชะเว้นเสียด้วยประการทั้งปวง อนึ่ง ให้สาธุชนผู้เจริญวิปัสสนา พึงรู้จักลักษณะและกิจและผลและเหตุ ของวิปัสสนานั้นด้วย พึงรู้จักวิภาคความจำแนกอีก ๖ อย่างของวิปัสสนา นั้นด้วย. อะไรเป็นลักษณะเครื่องหมายของวิปัสสนานั้น สภาพความเป็นเองของสังขาร คือเป็นของไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตาจริงอย่างไร

ความรู้ความเห็นว่าสังขารเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาแจ้ง
ชัดจริงอย่างนั้น อันนี้แหละเป็นลักษณะเครื่องหมายของวิปัสสนานั้น เป็น
ลักษณะให้รู้จักตัววิปัสสนานั้น ถ้ารู้เห็นเป็นอย่างอื่น ๆ ไป ไม่ถูกต้อง
ตามลักษณะนี้แล้ว ก็ไม่ใช่วิปัสสนานั้น. อะไรเล่าเป็นกิจเป็นคุณ
ของวิปัสสนานั้น มีคือโมหะความหลงในสังขารว่าเป็นของเที่ยง เป็น
สุข เป็นตัวเป็นตนอันใด ปิดบังปัญญาไว้ไม่ให้เห็นความเป็นจริงของ
สังขาร คือเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ความขจัดมืด
โมหะนั้นเสียสิ้น ไม่หลงในสังขารว่าเป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นตัวเป็น
ตน เป็นของงาม อันนี้แหละเป็นกิจเป็นคุณของวิปัสสนานั้น. อะไรเล่า
เป็นผลของวิปัสสนานั้น ความเห็นจริงส่องสว่างเห็นทั่วไปในความที่
สังขารเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา มีคือโมหะความหลง
ไม่มี เข้าตั้งอยู่เฉพาะหน้า ปรากฏอยู่ดังดวงประทีปส่องสว่างอยู่ฉะนั้น
อันนี้แหละเป็นผลของวิปัสสนานั้น. อะไรเล่าเป็นเหตุเกิดขึ้นตั้งอยู่ของ
วิปัสสนานั้น จิตไม่ฟุ้งซ่านตั้งมั่นด้วยสมาธิอันใดอันหนึ่ง อันนี้แหละเป็น
เหตุเกิดขึ้นตั้งอยู่เฉพาะหน้า ปรากฏอยู่ดังดวงประทีปส่องสว่างอยู่ฉะนั้น
ตั้งอยู่ได้ ถ้าไม่เจริญให้สมาธิเกิดขึ้นก่อนแล้ว ก็ไม่สามารถจะเจริญ
วิปัสสนานั้นให้เกิดขึ้นได้ เพราะสมาธิเป็นเหตุให้เกิดวิปัสสนานั้น โดย
นัยนี้ ผู้มีศีลไม่บริสุทธิ์ ไม่ได้สมาธิ มีจิตฟุ้งง่านอยู่แล้ว จะมาอวด
อ้างว่าได้สำเร็จในวิปัสสนากวายนานอย่างนั้น ๆ ไม่ควรจะเชื่อถือเลย
เพราะศีลที่บริสุทธิ์เป็นเหตุให้เกิดสมาธิ สมาธิเล่าก็เป็นเหตุให้เกิด
วิปัสสนา วิปัสสนานั้นเล่าก็เป็นเหตุให้เกิดอริยมรรค อริยมรรคนั้นเล่า

ก็เป็นเหตุให้เกิดผล เป็นธรรมคานิยมมีอยู่อย่างนั้น ไม่ยกย้ายเป็น
อย่างอื่นไม่ได้เลย ให้ผู้ที่เจริณวิปัสสนานั้น ฟังรู้จักลักษณะและกิจ
และผลและเหตุของวิปัสสนานั้น ด้วยประการดังว่ามาจะนี้. ก็วิภาค
ความจำแนก ๖ อย่าง คือ "อนิจจัง" ของไม่เที่ยง ๑ "อนิจจลักษณะ"
เครื่องหมายที่จะให้กำหนดรู้ว่าเป็นของไม่เที่ยง ๑ "ทุกข์" ของที่สัตว์
ทนยาก ๑ "ทุกข์ลักษณะ" เครื่องหมายที่จะให้กำหนดรู้ว่าเป็นทุกข์ ๑
"อนตตา" สภาวะมิใช่ตัวมิใช่ตน ๑ "อนตตลักษณะ" เครื่องหมาย
ที่จะให้กำหนดรู้ว่ามีใช่ตัวมิใช่ตน ๑. ในวิภาค ๖ นั้น สังขารของที่
ปัจจัยประชุมแต่สร้างขึ้น เป็นอุปาทินนะที่นามธรรมถือเอาอาศัยอยู่
อย่าง ๑ เป็นอุปาทินนะที่นามธรรมไม่ถือเอาอาศัยอยู่อย่าง ๑ หรือ
เป็นนามและรูปที่พุทธาภิณฑิตแจกออกโดยประเภทต่าง ๆ มีชั้น
อายตนะธาตุเป็นต้น ที่เป็นภูมิเป็นอารมณ์ของวิปัสสนาทั้งสิ้น เป็นตัว
"อนิจจัง" เป็นของไม่เที่ยง เพราะเกิดขึ้นแล้วดับไปด้วย แปรปรวน
ยกย้ายเป็นอย่างอื่น ๆ ไปไม่คงอยู่อย่างเดิมด้วย ก็ความเกิดขึ้นแล้ว
เสื่อมสิ้นดับไป และผันแปรเป็นอย่างอื่น ๆ ไปนั้น นั่นแลเป็นตัวอนิจจ-
ลักษณะ เครื่องหมายที่จะให้รู้ให้เห็นว่าเป็นของไม่เที่ยงจริง, สังขาร
และนามรูปที่เป็นของไม่เที่ยงนั้นนั่นแลเป็นตัวทุกข์ เพราะเป็นของอัน
ความเกิดดับ และผันแปรยกย้ายเป็นอย่างอื่น ๆ ไป ด้วยเพลิงคือชรา
พยาธิ มรณะ บีบคั้นเบียดเบียนเผาผลาญอยู่เป็นนิตย์. ก็อันความเกิด
ดับและผันแปรเป็นอย่างอื่น ๆ ไปด้วยชรา พยาธิ มรณะเบียดเบียน
เผาผลาญอยู่เป็นนิตย์นั้นนั่นแล เป็นตัวทุกข์ลักษณะ เครื่องหมาย

ให้รู้ให้เห็นว่าเป็นทุกข์จริง. ธรรมหมดทั้งสิ้นที่เป็นสังขารและวิสังขาร
คือนิพพานเป็นตัวอนัตตา เพราะเป็นธรรมสูญจากตนสูญจากสัตว์
จากบุคคล ไม่มีผู้ใดผู้หนึ่งเป็นเจ้าของ เป็นแต่สภาพธรรมดอย่างหนึ่ง ๆ
ไปหมดสิ้น. ก็ความเป็นของสูญจากตัวจากตน สูญจากสัตว์จากบุคคล
ไม่มีเจ้าของ เป็นแต่สภาพธรรมอย่างหนึ่ง ๆ ไปหมดสิ้นนั้นนั่นแหละ เป็น
ตัวอนัตตลักษณะ เครื่องหมายที่จะให้รู้ให้เห็นว่าเป็นอนัตตาจริง. ให้ผู้
ที่จะเจริญวิปัสสนานั้นพึงรู้จักวิภาค ๖ อย่างด้วยประการดังว่ามานี้. สาธุ-
ชนผู้บำเพ็ญเพียรเป็นผู้บริบูรณ์ด้วยคุณสมบัติมีศีลวิสุทธิเป็นต้นดังว่า มา
แล้วนี้ ก็เป็นผู้ควรจะเจริญวิปัสสนาคด้วยดี เป็นผู้สามารถจะยังวิปัสสนา
นั้น ให้บริบูรณ์ได้ด้วยประการทั้งปวงทีเดียว.

ลำดับนี้ จะแสดงธรรมที่เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาและวิธีที่จะ
เจริญวิปัสสนานั้น. ตามนัยที่มาในพระบาลีและอรรถกถา ความว่า
สังขารของที่ปัจจัยประชุมแต่สร้างขึ้นเป็นอุปาทินนะ ที่เวทนา สัญญา
สังขาร วิญญาณ ถือเอาอาศัยอยู่แล้ว และเป็นอุปาทินนะ ที่เวทนา
สัญญา สังขาร วิญญาณไม่อาศัยอยู่แล้ว สังขารทั้งสิ้นนั้นนั่นแหละเป็น
อารมณ์ของวิปัสสนา วิปัสสนาที่มีสังขารทั้งสิ้นเป็นอารมณ์นั้น "ได้ใน
อนัตตลักษณะทุกขลักษณะทั้ง ๒ มาแล้วในพระบาลีว่า "สพฺเพ สงฺขารา
อนิจฺจา" สังขารทั้งสิ้นเป็นของไม่เที่ยงเกิดขึ้นแล้วดับไป "สพฺเพ สงฺขารา
ทุกฺขา" สังขารทั้งสิ้นเป็นทุกข์ อันสัตว์ทนยาก ดังนี้. อนึ่ง ธรรม
ทั้งสิ้นที่เป็นสังขารและวิสังขาร คือนิพพาน ก็เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา
วิปัสสนาที่มีธรรมทั้งสิ้นเป็นอารมณ์นั้น "ได้ในอนัตตลักษณะอย่างเดียว

มาแล้วในพระบาลีว่า "สพฺเพ ฌมฺมา อนตฺตา" ธรรมทั้งสิ้นมิใช่ตัว
มิใช่ตน สุตฺตจากตัวจากตน ดังนี้. นิพพานที่มีสังขารไปปราศแล้ว ไม่ได้
ในคำว่า "สพฺเพ สงฺขารํ อนิจฺจา, สพฺเพ สงฺขารํ ทุกฺขา" ดังนี้ เพราะ
นิพพานนั้นเป็นธรรมที่ขงถาวรมีอยู่ทุกเมื่อ และเป็นบรมสุขด้วย ก็แต่
นิพพานนั้นเป็นอนัตตา มิใช่ตัวมิใช่ตน มิใช่สัตว์ มิใช่บุคคล เป็นแต่
อสังขตธาตุอย่างหนึ่งต่างหาก จึงได้ในคำว่า "สพฺเพ ฌมฺมา อนตฺตร"
ดังนี้. สาธุชนเมื่อจะเจริญวิปัสสนาที่มีสังขารและธรรมเป็นอารมณ์
นั้น พึงเจริญตามนัยที่มาในพระบาลีว่า "สพฺเพ สงฺขารํ อนิจฺจา,
สพฺเพ สงฺขารํ ทุกฺขา, สพฺเพ ฌมฺมา อนตฺตา" ดังนี้ก็ได้. อนึ่งขั้นที่ว่า
หมวดว่ากองมีอยู่ ๕ คือรูปกอง ๑ คือเวทนากอง ๑ คือสัญญากอง ๑ คือ
สังขารกอง ๑ คือวิญญาณกอง ๑. ในกอง ๕ นั้น รูป มีอันทรุคโทรม
ฉิบหายเพราะปัจจัยที่เป็นข่าศึกแก่ตนมีเย็นร้อนเป็นต้น เป็นลักษณะ
เครื่องหมายเฉพาะตัว คือมหาภูตรูป ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม และ
รูปที่อาศัยมหาภูตรูปทั้ง ๔ นั้น รูปทั้งสิ้นนี้เป็นกองรูป. เวทนา
มีความรู้แจ้งความเสวยอารมณ์เป็นลักษณะเครื่องหมายเฉพาะตัว คือ
สุข ทุกข์ อุเบกขา เกิดแต่สัมผัส ความเสวยอารมณ์ทั้งสิ้นนี้เป็นกอง
เวทนา. สัญญา มีความรู้จักอารมณ์จำอารมณ์ได้ เป็นลักษณะเครื่องหมาย
เฉพาะตัว คือรู้จักรูปจำรูปได้ รู้จักเสียงจำเสียงได้ รู้จักกลิ่นจำกลิ่น
ได้ รู้จักรสจำรสได้ รู้จักสัมผัสจำสัมผัสได้ รู้จักสัมผัสจำสัมผัสได้
ความรู้จักจำรสได้ทั้งสิ้นนี้เป็นกองสัญญา. สังขารมีอันตกแต่งจิต ปปรุงจิต
เป็นลักษณะเครื่องหมายเฉพาะตัวคือสัญญาเจตนา ความคิดกับจิตในอารมณ์

มีรูปเป็นต้น คือเจตสิกธรรมที่เกิดในจิตทั้งสิ้น ยกแต่เวทนาสัญญาเสีย
ก็ดี ธรรมเครื่องตกแต่งจิต ปรงจิตทั้งสิ้นนี้เป็นกองสังขาร. วิญญาณมี
อันรู้จักอารมณ์พิเศษ เป็นลักษณะเครื่องหมายเฉพาะตัว คือจิตที่อาศัย
จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย ใจ เกิดขึ้นเป็นกุศลบ้าง เป็นอกุศลบ้าง
เป็นวิบากบ้าง เป็นกิริยาบ้าง จิตทั้งสิ้นนี้เป็นกองวิญญาณ. ชั้น ๕
กอง ซึ่งว่ามานี้เป็นภูมิ เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา วิปัสสนาที่มีชั้น ๕
เป็นอารมณ์นั้นได้ในอนิจลักษณะและอนัตตลักษณะทั้ง ๒ มาแล้วใน
พระบาลีว่า "รูป อนิจจัง" รูปไม่เที่ยง "วิญญาณ อนิจจัง" ความสวຍ
อารมณ์ไม่เที่ยง "สญฺหา อนิจจา" ความจำหมายไว้ไม่เที่ยง "สงฺขารา
อนิจจา" ธรรมที่ตกแต่งจิต ปรงจิตไม่เที่ยง "วิญญาณ อนิจจัง" จิตที่
รู้จักอารมณ์พิเศษไม่เที่ยง "รูป อนตฺตา" รูปนี้มีใช่ตัวมิใช่ตน "เวทนา
อนตฺตา" ความสวຍอารมณ์มิใช่ตัวมิใช่ตน "สญฺหา อนตฺตา" ความ
จำได้หมายไว้มิใช่ตัวมิใช่ตน "สงฺขารา อนตฺตา" ธรรมที่ตกแต่งจิต
ปรงจิต มิใช่ตัวมิใช่ตน "วิญญาณ อนตฺตา" จิตที่รู้จักอารมณ์พิเศษ
มิใช่ตัวมิใช่ตน "สพฺเพ สงฺขารา อนิจจา" สังขารทั้งสิ้นไม่เที่ยง เกิด
ขึ้นแล้วดับไป "สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา" ธรรมทั้งสิ้นที่เป็นสังขารและ
วิสังขารมิใช่ตัวมิใช่ตน ดังนี้ วิปัสสนาที่มีชั้น ๕ เป็นอารมณ์ ได้ใน
อนิจลักษณะอนิจลักษณะทั้ง ๒ มาแล้วในพระบาลีด้วยประการดังนี้
พระบาลีนี้แสดงอนิจลักษณะอนัตตลักษณะทั้ง ๒ ไม่แสดงทุกขลักษณะ
ไว้ เพราะทุกขลักษณะนั้นนับเข้าเสียในอนิจลักษณะนั้น เพราะว่าสิ่งใด
ไม่เที่ยงสิ่งนั้นเป็นทุกข์ เมื่อเห็นอนิจลักษณะแล้ว ทุกขลักษณะย่อม

ปรากฏด้วย เพราะเหตุนี้ พระบาลีนี้จึงแสดงแต่อนิจจลักษณะอนัตต-
ลักษณะทั้ง ๒ เท่านั้น สาธุชนผู้บำเพ็ญเพียร พึงเจริญวิปัสสนาที่มีขั้น ๕
เป็นอารมณ์ ตามนัยที่มาแล้วในพระบาลีดังกล่าวมานี้ก็ได้แล. อนึ่ง วิปัสสนา
ที่มีขั้น ๕ เป็นอารมณ์นั้นได้ในลักษณะทั้ง ๓ คือ อนิจจลักษณะและ
ทุกขลักษณะและอนัตตลักษณะ มาแล้วในพระบาลีดังนี้ว่า "รูป อนิจฺจ"
รูปเป็นของไม่เที่ยง "ยทนิจฺจํ ตํ ทุกฺขํ" รูปใดเป็นของไม่เที่ยง รูป
นั้นเป็นทุกข์ "ยํ ทุกฺขํ ตทหนตฺตา" รูปใดเป็นทุกข์ รูปนั้นมีใช้ตัว
มิใช่ตน "ยทหนตฺตา ตํ เนตํ มม เนโสทมสมฺมิ น เม โส อตฺตา"
รูปใดมิใช่ตัวมิใช่ตน รูปนั้นมีใช้ของเรา รูปนั้นมีใช้เรา รูปนั้นมีใช้
ตัวมิใช่ตนของเรา ท่านทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบ ตามเป็นจริง
อย่างไรของรูปนั้น ดังนี้เกิด, "เวทนา อนิจฺจา" ความเสวยอารมณ์เป็น
ของไม่เที่ยง "ยทนิจฺจํ ตํ ทุกฺขํ" สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์
"ยํ ทุกฺขํ ตทหนตฺตา" สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นมีใช้ตัวมิใช่ตน "ยท-
หนตฺตา ตํ เนตํ มม โนโสทมสมฺมิ น เม โส อตฺตา" สิ่งใด
มิใช่ตัวมิใช่ตน สิ่งนั้นมีใช้เราของเรา สิ่งนั้นมีใช้เรา สิ่งนั้นมีใช้ตัว
มิใช่ตนของเรา ท่านทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริง
อย่างไรของเวทนานั้น ดังนี้เกิด. "สญฺญา อนิจฺจา" ความจำได้หมาย
ไว้เป็นของไม่เที่ยง "ยทนิจฺจํ ตํ ทุกฺขํ " สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้น
เป็นทุกข์ "ยํ ทุกฺขํ ตทหนตฺตา" สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นมีใช้ตัวมิใช่ตน
"ยทหนตฺตา ตํ เนตํ มม เนโสทมสมฺมิ น เม โส อตฺตา " สิ่ง
ใดมิใช่ตัวมิใช่ตน สิ่งนั้นมีใช้ของเรา สิ่งนั้นมีใช้เรา สิ่งนั้นมีใช้

ตัวมิใช่ตนของเรา ท่านทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอย่างไรของสัญญานันต์นี้เกิด, "สงขารา อนิจจา" ธรรมที่ปรุงจิตทั้งหลายเป็นของไม่เที่ยง "ยถนิจฺจํ ตํ ทุกฺขํ" สิ่งใดเป็นของไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ "ยํ ทุกฺขํ ตทฺนตฺตา" สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นมีใช่ตัวมิใช่ตน "ยทฺนตฺตา ตํ เนตํ มม เนโสหฺมสฺมิ น เม โส อตฺตา" สิ่งใดมิใช่ตัวมิใช่ตน สิ่งนั้นมีใช่ของเรา สิ่งนั้นมีใช่เรา สิ่งนั้นมีใช่ตัวมิใช่ตนของเรา ท่านทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอย่างไรของสังขารนั้น นี้เกิด, "วิญฺญาณํ อนิจฺจํ" จิตรู้จักอารมณ์วิเศษเป็นของไม่เที่ยง "ยถนิจฺจํ ตํ ทุกฺขํ" สิ่งใดเป็นของไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ "ยํ ทุกฺขํ ตทฺนตฺตา" สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนั้นมีใช่ตัวมิใช่ตน "ยทฺนตฺตา ตํ เนตํ มม เนโสหฺมสฺมิ น เม โส อตฺตา" สิ่งใดมิใช่ตัวมิใช่ตน สิ่งนั้นมีใช่ของเรา สิ่งนั้นมีใช่เรา สิ่งนั้นมีใช่ตัวมิใช่ตนของเรา ท่านทั้งหลายพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบตามเป็นจริงอย่างไรของวิญญาณนั้น นี้เกิด. อนึ่งวิปัสสนาที่มีขั้น ๕ ทั้งหมดทั้งปวงเป็นอารมณ์ ได้ในลักษณะทั้ง ๓ มาแล้วในบาลีดังนี้ว่า "รูปํ อนิจฺจํ" รูปไม่เที่ยง ธรรมอันใดเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้เกิดรูปขึ้น ถึงธรรมนั้นก็ไม่ใช่เหมือนกัน รูปที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยเหตุอันไม่เที่ยงแล้ว จะเป็นของเที่ยงมาแต่ไหน "เวทนา อนิจฺจา" ความสวຍอารมณ์ไม่เที่ยง ธรรมอันใดเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้เวทนาเกิดขึ้น ถึงธรรมนั้นก็ไม่ใช่เหมือนกัน เวทนาซึ่งเกิดขึ้นพร้อมด้วยเหตุอันไม่เที่ยงแล้ว จะเป็นของเที่ยงมาแต่ไหน "สฺยณา อนิจฺจา" ความจำหมาย

ไว้ไม่เที่ยง ธรรมอันใดเป็นเหตุปัจจัยให้สัญญาเกิดขึ้น ถึงธรรม
นั้นก็ไม่ใช่เที่ยงเหมือนกัน สัญญาที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยเหตุอันไม่เที่ยงแล้ว
จะเป็นของเที่ยงมาแต่ไหน "สังขารา อนิจจา" ธรรมทั้งหลายที่ตก
แต่งจิต ปรุงจิตไม่เที่ยง ธรรมอันใดเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้สังขาร
เกิดขึ้น ถึงธรรมนั้นก็ไม่ใช่เที่ยงเหมือนกัน สังขารที่เกิดขึ้นพร้อมด้วย
เหตุอันไม่เที่ยงแล้วจะเป็นของเที่ยงมาแต่ไหน "วิญญาณ อนิจจ" จิต
ที่รู้อารมณ์พิเศษไม่เที่ยง ธรรมอันใดเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้วิญญาณ
เกิดขึ้น ถึงธรรมนั้นก็ไม่ใช่เที่ยงเหมือนกัน วิญญาณที่เกิดขึ้นพร้อมด้วย
เหตุอันไม่เที่ยงแล้ว จะเป็นของเที่ยงมาแต่ไหน รูปเป็นทุกข์ทนยาก
ธรรมอันใดเป็นเหตุเป็นปัจจัยรูปเกิดขึ้น ถึงธรรมนั้นก็เป็ทุกข์ทน
ยากเหมือนกัน รูปที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยเหตุอันเป็นทุกข์แล้ว จะเป็นสุข
มาแต่ไหน เวทนาเป็นทุกข์ทนยาก ธรรมอันใดเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้
เวทนาเกิดขึ้น ถึงธรรมนั้นก็เป็ทุกข์ทนยากเหมือนกัน เวทนาที่เกิด
ขึ้นพร้อมด้วยเหตุอันเป็นทุกข์แล้ว จะเป็นสุขมาแต่ไหน สัญญาเป็น
ทุกข์ทนยาก ธรรมอันใดเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้สัญญาเกิดขึ้น ถึงธรรม
นั้นก็เป็ทุกข์ทนยากเหมือนกัน สัญญาที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยเหตุอันเป็น
ทุกข์แล้ว จะเป็นสุขมาแต่ไหน สังขารทั้งสี่เป็นทุกข์ทนยาก ธรรม
อันใดเหตุเป็นปัจจัยให้สังขารเกิดขึ้น ถึงธรรมนั้นก็เป็ทุกข์ทนยาก
เหมือนกัน สังขารที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยเหตุอันเป็นทุกข์แล้ว จะเป็นสุข
มาแต่ไหน วิญญาณเป็นทุกข์ทนยาก ธรรมอันใดเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้
วิญญาณเกิดขึ้น ถึงธรรมนั้นก็เป็ทุกข์ทนยากเหมือนกัน วิญญาณที่

เกิดขึ้นพร้อมด้วยเหตุอันเป็นทุกข์แล้ว จะเป็นสุขมาแต่ไหน รูปเป็น
อนัตตามีไช้ตัวมีไช้ตน ธรรมอันใดเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้รูปเกิดขึ้น ถึง
ธรรมนั้นก็เป็นอนัตตา มีไช้ตัวมีไช้ตนเหมือนกัน รูปที่เกิดขึ้นพร้อม
ด้วยเหตุเป็นอนัตตาแล้ว จะเป็นตัวเป็นตนมาแต่ไหน เวทนาเป็นอนัตตา
มีไช้ตัวมีไช้ตน ธรรมอันใดเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้เวทนาเกิดขึ้น ถึง
ธรรมนั้นก็เป็นอนัตตา มีไช้ตัวมีไช้ตนเหมือนกัน เวทนาที่เกิดขึ้นพร้อม
ด้วยเหตุเป็นอนัตตาแล้ว จะเป็นตัวเป็นตนมาแต่ไหน สัญญาเป็นอนัตตา
มีไช้ตัวมีไช้ตน ธรรมอันใดเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้สัญญาเกิดขึ้น ถึง
ธรรมนั้นก็เป็นอนัตตา มีไช้ตัวมีไช้ตนเหมือนกัน สัญญาที่เกิดขึ้น
พร้อมด้วยเหตุเป็นอนัตตาแล้ว จะเป็นตัวเป็นตนมาแต่ไหน สังขารเป็น
อนัตตา มีไช้ตัวมีไช้ตน ธรรมอันใดเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้สังขารเกิดขึ้น
ถึงธรรมนั้นก็เป็นอนัตตา มีไช้ตัวมีไช้ตนเหมือนกัน สังขารที่เกิดขึ้น
พร้อมด้วยเหตุเป็นอนัตตาแล้ว จะเป็นตัวเป็นตนมาแต่ไหน วิญญาณ
เป็นอนัตตา มีไช้ตัวมีไช้ตน ธรรมอันใดเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้วิญญาณ
เกิดขึ้น ถึงธรรมนั้นก็เป็นอนัตตา มีไช้ตัวมีไช้ตนเหมือนกัน วิญญาณ
ที่เกิดขึ้นพร้อมด้วยเหตุเป็นอนัตตาแล้ว จะเป็นตัวเป็นตนมาแต่ไหน
วิปัสสนาที่มีขั้น ๕ ทั้งเหตุทั้งปัจจัยเป็นอารมณ์ ได้ในลักษณะทั้ง ๓
มาแล้วในพระบาลีดังนี้. สาธุชนผู้บำเพ็ญเพียรพึงเจริญวิปัสสนาที่มี
ขั้น ๕ ล้วนเป็นอารมณ์ก็ดี ที่มีขั้น ๕ ทั้งเหตุทั้งปัจจัยเป็นอารมณ์
ก็ดี โดยนัยที่มาแล้วในพระบาลีดังกล่าวมานี้ ก็ได้ดีทีเดียว.

ก็วิธีที่เจริญวิปัสสนา ซึ่งมาในอรรถกถานั้น ดังนี้ว่า ผู้บำเพ็ญ

เพียรถ้าได้มานแล้วเป็นสมถยานิก ย่อมทำฌานที่ตนได้ให้เป็นบาทแห่ง
วิปัสสนา คือ ออกจากฌานแล้วกำหนดองค์ฌานทั้ง ๕ คือ วิตกและ
วิจารณ์ และปีติ และสุข และเอกัคคตา ทั้งสัมปยุตธรรมที่เกิดด้วยองค์
ฌานนั้น ถึงซึ่งสันนิษฐานเข้าใจชัดเจนว่า องค์ฌานและสัมปยุตธรรม
เหล่านี้เป็นนามธรรม เพราะเป็นธรรมนุ่มไปยังอารมณ์ แล้วจึงแสวง
หาที่อาศัยของนามธรรมนั้น จึงเห็นหัตถรูปเป็นที่อาศัยของนามธรรม
นั้น มหาภูตรูปและอุปาทายรูปเป็นที่อาศัยของหัตถรูปนั้น จึงสันนิษฐาน
เข้าใจชัดว่า หัตถรูปและมหาภูตรูปและอุปาทายรูปเหล่านี้เป็นรูปธรรม
เพราะเป็นของทรุดโทรมฉิบหายไป ด้วยปัจจัยเป็นข้าศึกแก่ตนมีร้อน
เย็นเป็นต้น ผู้บำเพ็ญเพียรที่ได้ฌานแล้วเป็นสมถยานิก ย่อมมากำหนด
รู้จักนามและรูปได้แจ้งชัดด้วยประการฉะนี้ ฝ่ายวิปัสสนายานิก ผู้มี
ญาณคือวิปัสสนาไม่ได้ฌานสมาบัติอันใด เมื่อเจริญวิปัสสนา มา
กำหนดสังขารมีนามและรูปเป็นต้น อนึ่ง มากำหนดกายทั้งจิตเจตสิกนี้
โดยประเภทแห่งกองทั้ง ๕ คือกองรูปเป็นของทรุดโทรม ๑ คือกอง
เวทนาความเสวยอารมณ์ ๑ คือกองสัญญาความจำหมายอารมณ์ ๑ คือ
กองสังขารเป็นผู้ตกแต่งจิต ๑ คือกองวิญญาณใจเป็นผู้รู้อารมณ์พิเศษ ๑
บรรจบเป็น ๕ กอง เมื่อกำหนดกายทั้งจิตและเจตสิกนี้ แยกออกเป็น
๕ กอง ดังว่ามานี้ ผู้บำเพ็ญเพียรรู้จักขั้นทั้ง ๕ แจ้งชัดตามลักษณะ
เฉพาะตัวฉะนี้แล้ว พึงย่อขั้นทั้ง ๕ นั้นเข้าเป็น ๒ คือนาม ๑ คือ
รูปขั้น ๑ รูปขั้นกองรูปคงอยู่เป็นรูป เพราะเป็นของทรุดโทรมอยู่
โดยธรรมดา แต่เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อรูปขั้น ๔ นั้น

เป็นนาม เพราะเป็นธรรมน้อมไปยังอารมณ์ เมื่อกำหนดสังขารที่เป็น
ไปใน ๓ ภพ ย่อลงโดยเป็นนาม ๑ เป็นรูป ๑ ฉะนั้นแล้ว ก็ได้สันนิษ-
ฐานชัดว่า สัตว์หรือบุคคลว่าตัวหรือว่าตนว่าเทวดาหรือพรหมอื่น นอก
จากนามและรูปไปแล้วไม่มี มีแต่นามและรูปอย่างเดียวเท่านั้นเป็นไปใน
๓ ภพ ก็คำว่าสัตว์ว่าบุคคล ว่าตัว ว่าตน ว่าเทวดา ว่าพรหมนั้นไม่มี
โดยปรมาตม มาบัญญัติสมมตินามรูปนั่นเองว่า เป็นสัตว์เป็นบุคคล
เป็นตัวเป็นตน เป็นเทวดาเป็นพรหม ประหนึ่งสมมติไม่ว่าเป็นกราบ
เป็นมาดเป็นเรือฉะนั้น ก็นามและรูปทั้ง ๒ นี้ อาศัยกันและกันแล่นไป
ในสังสารสาคร ประหนึ่งมนุษย์กับเรือทั้ง ๒ อาศัยกันและกันแล่นไปใน
สมุทสาคร ฉะนั้น เมื่อมากำหนดรู้เห็นนามและรูปชัดตามเป็นจริง
อย่างไร ละสัจตูปัถิสัตตัตถุญญาเสียได้ ตั้งอยู่ในความเป็นผู้ไม่หลง
ในบัญญัติว่าสัตว์ว่าบุคคล ว่าตัวว่าตน ว่าเทวดาว่าพรหม ฉะนั้นแล้ว
ทิวฏฐิความเห็นของผู้บำเพ็ญเพียรนั้นก็บริสุทธิ์ด้วยดี ชื่อว่า ทิวฏฐิวิสุทธิ
เป็นตัววิปัสสนาที่ ๑.

สาธุชนผู้บำเพ็ญเพียรให้ทิวฏฐิวิสุทธิบริบูรณ์ขึ้นแล้ว ควรเจริญ
วิปัสสนาปัญญาต่อไป แสวงหาเหตุและปัจจัยของนามและรูปนั้น ประ-
หนึ่งแพทย์ผู้ฉลาดในการรักษาโรค เมื่อเห็นโรคแล้ว ย่อมแสวงหา
โรคนิทานเหตุเกิดขึ้นของโรคนั้น ฉันทิ ผู้บำเพ็ญเพียรเมื่อรู้จักนาม
และรูปชัดแล้ว ควรแสวงหาเหตุและปัจจัยของนามและรูปนั้น ฉันทินั้น
เมื่อกำหนดรู้เหตุและปัจจัยของนามและรูปนั้นได้แจ้งชัดแล้ว ก็ย่อม
ข้ามล่วงกัขาในกาลทั้ง ๓ เสียได้. ก็อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยของนาม

และรูปนั้น นามรูปและรูปนั้นอาศัยเหตุและปัจจัยอะไรเกิดขึ้น กรรม
เป็นเหตุเป็นปัจจัยของนามรูปนั้น นามและรูปนั้นเป็นตัววิบากผล
สุขวิเศษของกรรมอาศัยกรรมเกิดขึ้น. กรรมนั้นเป็น ๒ อย่าง คือกุศล-
กรรมและอกุศลกรรม. นามและรูปใดเกิดด้วยอกุศลกรรม นามและ
รูปนั้นเป็นของหยาบทรุพลเลวทรามต่ำช้า. นามและรูปใดเกิดขึ้นด้วย
กุศลกรรม นามและรูปนั้นเป็นของสุขุมละเอียดประณีตดีนัก ด้วยเหตุนี้
กรรมจึงเป็นเหตุเป็นปัจจัยของนามและรูปนั้น ก็แต่ว่ากรรมอย่างเดียว
ไม่เป็นเหตุให้เกิดนามและรูปได้ ต้องอาศัยอุปาทานเชื้อเครื่องถ่มนึ่งคือ
ฉันทราคะความพอใจและความยินดี อุปาทานเล่าก็ต้องอาศัยค้นหา
ความอยากเป็นเหตุให้สะดุ้งดิ้นรนไป ค้นหาเล่าก็ต้องอาศัยอวิชา
ความไม่รู้แจ้ง ความไม่รู้จริง เพราะเหตุนี้ อวิชาเป็นปัจจัยของค้นหา
ค้นหาจึงเป็นปัจจัยของอุปาทาน อุปาทานจึงเป็นปัจจัยของกรรมคือภาวะ
กรรมจึงเป็นปัจจัยของชาติ ก็อนามและรูป โดยนัยนี้จึงได้ความสันนิษ-
ฐานเห็นชัดว่า ธรรม ๔ อย่าง คือ อวิชา ค้นหา อุปาทาน กรรม
เป็นเหตุเป็นปัจจัยของนามและรูปนั้น นามและรูปนั้นอาศัยธรรม ๔
อย่างนี้จึงเกิดขึ้นจึงเป็นไป. มหาภูตรูปคือ ดิน น้ำ ลม ไฟ และอาหาร
เป็นปัจจัยของรูปธรรม ด้วยอุปถัมภ์ทำนุบำรุงรูปนั้นไว้ ผัสสะเป็น
ปัจจัยของนามธรรม คือเวทนา สัญญา สังขาร. เวทนา สัญญา สังขาร
๓ อย่างนี้ อาศัยปัจจัย คือ ผัสสะเกิดขึ้นเป็นไป นามและรูปเป็นปัจจัย
ของนามธรรม คือ วิญญาณ เพราะเหตุวิญญาณนั้นอาศัยจักขุและรูป
ทั้ง ๒ เกิดขึ้น จึงชื่อว่าจักขุวิญญาณ อาศัยโสตและเสียงทั้ง ๒ เกิดขึ้น

จึงชื่อว่า โสตถิวิญญาณ อาศัยฆานะและกลิ่นทั้ง ๒ เกิดขึ้น จึงชื่อว่า ฆาน-
วิญญาณ อาศัยชีวหาและรสทั้ง ๒ เกิดขึ้น จึงชื่อว่า ชิวหาวิญญาณ
อาศัยกายและสัมผัสทั้ง ๒ เกิดขึ้น จึงชื่อว่า กายวิญญาณ อาศัยใจและ
ธรรมารมณ์ทั้ง ๒ เกิดขึ้น จึงชื่อว่า มโนวิญญาณ. จักขุวิญญาณ โสต-
วิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ ทั้ง ๕ นี้มีรูป
อย่างเดียวเป็นปัจจัย อาศัยรูปเกิดขึ้นเป็นไป มโนวิญญาณมีนามและ
รูปทั้ง ๒ เป็นปัจจัย อาศัยนามและรูปทั้ง ๒ เกิดขึ้นเป็นไป ด้วยเหตุนี้
นามและรูปจึงเป็นปัจจัยของนามธรรมคือวิญญาณ วิญญาณอาศัยนาม
และรูปทั้ง ๒ นั้นเกิดขึ้นเป็นไป ได้ความสันนิษฐานรู้เห็นชัดว่า อวิชชา
ตัณหา อุปาทาน กรรม อาหาร เป็นเหตุเป็นปัจจัยของรูปธรรม รูป-
ธรรมอาศัยปัจจัย ๕ อย่างนี้เกิดขึ้นเป็นไป อวิชชา ตัณหา อุปาทาน
กรรม ผัสสะ เป็นเหตุเป็นปัจจัยของนามธรรม คือ เวทนา สัญญา
สังขาร. เวทนา สัญญา สังขาร อาศัยปัจจัย ๕ อย่างนี้เกิดขึ้นเป็นไป
อวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรม นามและรูปเป็นเหตุเป็นปัจจัยของนาม
ธรรมคือวิญญาณ วิญญาณอาศัยปัจจัย ๕ อย่างนี้เกิดขึ้นเป็นไป. เมื่อ
ผู้บำเพ็ญเพียรมากำหนดเหตุปัจจัยของนามและรูปนั้นแจ้งชัด ด้วย
ประการฉะนี้แล้ว ก็เข้าใจแล้วว่า นามและรูปที่เป็นปัจจัยนั้น อาศัย
เหตุปัจจัยเกิดขึ้นเป็นไป จันใด ถึงนามและรูปที่เป็นอดีตล่วงแล้วก็ดี
ที่เป็นอนาคตยังไม่มาถึงก็ดี ย่อมอาศัยเหตุปัจจัยเกิดขึ้นเป็นไป จันนั้น
นั้นแล. เมื่อผู้บำเพ็ญเพียรมากำหนดเหตุปัจจัยของนามและรูปรู้เห็น
แจ้งชัดฉะนี้แล้ว ย่อมข้างล่วงกังวลความสงสัยในกาลทั้ง ๓ เสียได้.

กัณฑ์ในกาลทั้ง ๓ นั้น คือ กัณฑ์อันปรารภส่วนอดีตล่วงแล้ว ๕ อย่าง คือ กัณฑ์ปรารภส่วนอนาคตข้างหน้าที่ยังไม่ถึง ๕ อย่าง คือ กัณฑ์ปรารภส่วนปัจจุบันที่เกิดเฉพาะหน้าบัดนี้ ๖ อย่าง จึงบรรจบเป็นกัณฑ์ ๑๖ อย่างในกาลทั้ง ๓. ก็กัณฑ์อันปรารภส่วนอดีตที่ล่วงแล้ว ๕ อย่าง นั้นว่า เราได้มีแล้วหรือหนอในชาติก่อน หรือเราไม่ได้มีแล้ว เราได้มีแล้วในชาติก่อน เราเป็นอะไรหนอ เราได้มีแล้วในชาติก่อน เราเป็นผู้มีทุกข์เป็นอย่างไรหนอ เราได้เป็นอะไรแล้วจึงเป็นอะไรอีกเล่า ในชาติก่อน ๆ ดังนี้ กัณฑ์อันปรารภส่วนกาลที่ล่วงแล้ว ๕ อย่างดังกล่าวมานี้. ก็กัณฑ์อันปรารภส่วนอนาคต ๕ อย่างนั้นว่า เราจักมีหรือหนอ ในชาติหน้าหรือเราจักไม่มี เราจักไม่มีในชาติหน้า เราจักเป็นอะไรหนอ เราจักมีในชาติหน้า เราจักเป็นผู้มีสุขทุกข์เป็นอย่างไรหนอ เราจักเป็นอะไร แล้วจึงจักเป็นอะไรในชาติหน้าต่อไปอีกเล่าหนอ ดังนี้ กัณฑ์อันปรารภส่วนอนาคต ๕ อย่าง ดังว่ามานี้. ก็กัณฑ์อันปรารภส่วนปัจจุบัน ๖ อย่างนั้นว่า เดียวนี้เรามีหรือหนอ หรือเราไม่มี เรามีอยู่เดี๋ยวนี้ เราเป็นอะไรหนอ เรามีอยู่เดี๋ยวนี้ เราเป็นอย่างไรหนอ เราเป็นสัตว์มาแต่ไหนหนอ เราจักไปเกิดที่ไหนอีกเล่าหนอ ดังนี้ กัณฑ์อันปรารภส่วนปัจจุบัน ๖ อย่าง ดังว่ามานี้, จึงบรรจบกัณฑ์ในอดีต ๕ อย่าง ในอนาคต ๕ อย่าง ในปัจจุบัน ๖ อย่าง เป็นกัณฑ์ ๑๖ อย่างด้วยกันดังนี้. เมื่อกำหนดเหตุปัจจัยของนามและรูป เห็นแจ้งชัดเจนนี้แล้ว ย่อมข้ามล่วงกัณฑ์ ๑๖ อย่างเสียได้ เป็นผู้ไม่มีกัณฑ์ ความสงสัยในส่วนอดีต อนาคต ปัจจุบันแล้ว ปัญญาของผู้

บำเพ็ญเพียรกำลังกล้า มากำหนดเห็นเหตุปัจจัยของนามและรูปแจ้งชัด
ข้ามล่วงกังวลหาความสงบในกาลทั้ง ๓ เสียได้ด้วยประการดังนี้ ชื่อว่า
กังวลวิตถลวิตถล เป็นตัววิปัสสนาที่ ๒.

ผู้บำเพ็ญเพียรมากำหนดรู้จักเหตุและปัจจัยของนามและรูปแจ้งชัด
จนข้ามล่วงกังวลหาความสงบในกาลทั้ง ๓ เสียได้ด้วยดี ฉะนั้นแล้ว ควร
เจริญวิปัสสนาปัญญาต่อไป มาพิจารณานามและรูปทั้งปัจจัยที่เป็นอดีต
ล่วงแล้ว และอนาคตยังไม่มาถึง และปัจจุบันเกิดขึ้นเฉพาะหน้าที่เป็น
ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด คำซ้ำหรือประณีต ไกลหรือ
ใกล้ เห็นว่านามและรูปกับทั้งปัจจัยทั้งสิ้นนั้น เป็นของไม่เที่ยงจริง
ด้วยความเป็นสังขารเกิดขึ้นแล้วสิ้นไปในกาลนั้น ๆ ก็นามและรูปใด
เป็นอดีตล่วงแล้ว นามและรูปนั้นก็ดับสิ้นไปในกาลอดีตนั้น หากถึง
ซึ่งกาลปัจจุบันนี้ไม่ นามและรูปใดที่เป็นอนาคตยังไม่มาถึงแล้ว นาม
และรูปนั้นก็ดับสิ้นไปในกาลอนาคตนั้น จักไม่ไปถึงกาลอนาคต
เบื้องหน้านั้นได้ นามและรูปใดที่เป็นปัจจัยบังเกิดเฉพาะหน้า บัดนี้แล้ว
นามและรูปนั้นก็ดับสิ้นไปในกาลปัจจุบันนี้ หากไปถึงกาลอนาคตไม่
นามและรูปที่เป็นภายในแล้ว ก็ดับสิ้นไปในภายใน หากถึงความเป็น
นามและรูปภายนอกไม่ นามและรูปภายนอกแล้ว ก็ดับสิ้นไปในภาย
นอก หากถึงความเป็นนามและรูปไปภายในไม่ นามและรูปที่หยาบแล้ว
ก็ดับสิ้นไปในความเป็นนามและรูปที่หยาบนั้น หากถึงความเป็นนาม
และรูปที่ละเอียดไม่ นามและรูปที่ละเอียดแล้ว ก็ดับสิ้นไปในความเป็น
นามและรูปที่ละเอียดนั้น หากถึงความเป็นนามและรูปที่หยาบไม่ นาม

และรูปที่ต่ำช้าเล่า ก็ดับสิ้นไปใสความเป็นนามและรูปที่ต่ำช้านั้น หา
ถึงความเป็นนามและรูปที่ประณีตไม่ นามและรูปที่ประณีตเล่า ก็ดับสิ้น
ไปในความเป็นนามและรูปที่ประณีตนั้น หาถึงความเป็นนามและรูปที่
ต่ำช้าไม่ นามและรูปที่ไกลเล่า ก็ดับสิ้นไปในที่ไกลนั้น หาถึงความ
เป็นนามและรูปที่ใกล้ไม่ นามและรูปที่ใกล้เล่า ก็ดับสิ้นไปในที่ใกล้
นั้น หาถึงความเป็นนามและรูปที่ไกลไม่ เพราะเหตุฉะนั้น นามและรูป
ทั้งสิ้นนั้น จึงเป็นของไม่เที่ยงจริง เพราะเกิดขึ้นแล้วดับสิ้นไปในกาล
นั้น ๆ ไม่ล่วงกาลนั้น ๆ ไปได้ฉะนั้น นามและรูปใดเป็นของไม่เที่ยง
นามและรูปนั้นเป็นทุกข์ทนยากจริง เพราะเป็นสังขารอันความเกิดขึ้น
แล้วดับสิ้นไปเบียดบีบคั้นอยู่เป็นนิตย์ไม่หยุดเลย นามและรูปใดเป็น
ทุกข์ทนยากเล่า นามและรูปนั้นเป็นอนัตตามีใช่ตัวมิใช่ตน ตัวตนไม่มี
จริง แต่เป็นนามและรูปนั่นเอง ก็นามและรูปนั้นมีใช่ของเรา มิใช่เรา
มิใช่ตัวตนของเรา. เมื่อผู้บำเพ็ญเพียรมาปรารภวิปัสสนาอยู่ด้วยดี ดังนี้
ธรรม ๑๐ อย่างเกิดขึ้น คือ โอภาสแสงสว่างเกิดแต่วิปัสสนาจิต ชาน
ออกจากสรีราพพ ๑ คือปีติ แผ่ชานไปทั่วสรีรกาย ทำกาลและจิต
ให้อิ่มเกิดขึ้นด้วยวิปัสสนาจิต ๑ คือวิปัสสนาญาณ อันแก่กล้าเห็น
นามและรูปแจ้งชัดด้วยดีเกิดขึ้น ๑ คือปีสัทธาธิ ความสงบกายและ
สงบจิตระงับกระวนกระวายเสียได้ด้วยดี เกิดขึ้นด้วยวิปัสสนาจิต ๑ คือ
สุขเป็นไปในกาลและเป็นไปในจิตอันประณีตนัก เกิดขึ้นด้วยวิปัสสนา-
จิต ๑ คืออิโมกข์ ความเชื่อมั่น มีกำลังกล้า เป็นที่ผ่องใสของจิต
และเจตสิกยิ่งนักเกิดกับด้วยวิปัสสนาจิต ๑ คือปัสคาหะ ความเพียร

ไม่ยิงไม่หย่อน ประคองจิตไว้ด้วยดีในอารมณ์ ทำจิตให้เป็นไปเสมอ
อยู่ได้ เกิดขึ้นด้วยวิปัสสนาจิต ๑ คืออุปปัฏฐาน สติตั้งมั่นรักษาอารมณ์
ไว้ ทำให้ปรากฏด้วยดี ดังปรโลกปรากฏแก่ผู้มีทิพจักขุ ฉะนั้น เกิด
ขึ้นกับด้วยวิปัสสนาจิต ๑ คือ อุเบกขา ความเห็นธรรมมัชฌิมา
สังขารทั้งสิ้น มีกำลังกล้า้ง เกิดขึ้นด้วยวิปัสสนาจิต ๑ คือนิกันติ
ความรักใคร่ มีอาการสุขุมละเอียด ทำความอาลัยในวิปัสสนานักเกิด
ขึ้น ๑ บรรจบเป็นธรรม ๑๐ อย่าง ก็ธรรม ๑๐ อย่างนั้น เป็นอุปกิเลส
เครื่องเศร้าหมองของวิปัสสนา เพราะเกิดขึ้นแล้วทำผู้เจริญวิปัสสนานั้น
ให้พิศวงหลงไปว่า มรรคผลเกิดขึ้นแก่เรา เราได้สำเร็จมรรคผลแล้ว
ก็หยุดความเพียรเสียไม่เจริญวิปัสสนาต่อไป ก่อให้เกิดค้นหา มานะ
ทิฎฐิของเรา ว่าเรา ว่าตัวตนของเราขึ้นด้วย เพราะเหตุฉะนั้น ธรรม
๑๐ อย่างนั้น จึงเป็นอุปกิเลสเครื่องเศร้าหมองของวิปัสสนา. ผู้ที่
บำเพ็ญเพียรมาปรารถนาวิปัสสนาอยู่ด้วยดี เมื่อธรรมที่เป็นอุปกิเลส ๑๐
อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น ไม่ยินดีไม่หลงในธรรมที่เป็นอุปกิเลสอันเกิด
ขึ้นนั้น ไม่หยุดความเพียรของตนเสีย ด้วยเข้าใจผิดว่าไม่ใช่ทางมรรค
ผล ไม่ใช่ทางวิปัสสนา ทางวิปัสสนาอย่างอื่นต่างหากที่เราจะพึงดำเนิน
ไป วิปัสสนาปัญญาของผู้บำเพ็ญเพียรมีกำลังแก่กล้า้ง มารู้เห็นแจ้ง
ชัดว่านี่เป็นทางมรรคผล นี่ไม่ใช่ทางมรรคผล ได้ด้วยดี นี้ชื่อว่ามัคคา-
มัคคญาณทัสสนาวิสุทธิ เป็นตัววิปัสสนาที่ ๓.

ผู้บำเพ็ญเพียรเจริญวิปัสสนาญาณแก่กล้า ทำมัคคามัคคญาณทัสสน-
วิสุทธิให้บริบูรณ์ด้วยดีแล้ว วินิจฉัยได้ชัดว่า นี่เป็นตัวอริยมรรค นี่เป็น

อุปกิเลสมีชौरยมรรค ฉะนั้นแล้ว ควรเจริญวิปัสสนาญาณทั้ง ๘ ประการ
อันบริสุทธ์พ้นจากอุปกิเลสแล้ว เพื่อให้ได้ชौरยมรรคเบื้องบนต่อไป.
วิปัสสนาญาณ ๘ นั้น คืออุท্থัพพญาณที่ ๑ ภังคญาณที่ ๒ ภยคุปป์ฐาน-
ญาณที่ ๓ อาทีนวญาณที่ ๔ นิพพิทาญาณที่ ๕ มุญจิกัมมตาญาณที่ ๖
ปฏิสังขาญาณที่ ๗ สังขารุเปกขาญาณที่ ๘ สัจจานุโลมิกญาณที่ ๘
ในญาณทั้ง ๘ นั้น ปัญญาอันหยั่งรู้ความเกิดขึ้นด้วย ความดับสิ้นไป
ด้วย ของนามและรูปนั้น ชื่อว่าอุท্থัพพญาณ นี้ว่าโดยสังเขป. ว่าโดย
พิสดาร ให้ผู้บำเพ็ญเพียรพึงพิจารณานิพัตติลักษณะ คือความเกิด
ขึ้น ๘ และปริณามลักษณะ คือความดับสิ้นไป ๘ ของขันธ ๘ โดยนัย
นี้ ขันธ ๑ ได้ลักษณะ ๑๐ ทั้งเกิดขึ้นทั้งดับ ๘ ขันธด้วยกันบรรจบเป็น
ลักษณะทั้งเกิดขึ้นทั้งดับ ๘๐ ถ้วน. ในรูปขันธนั้น ให้ผู้บำเพ็ญเพียรพึง
พิจารณาพิพัตติลักษณะ คือความเกิดขึ้น ๘ อย่าง คือรูปเกิดขึ้นก็
เพราะอวิชชาความไม่รู้แจ้งเกิดขึ้น ๑ คือรูปเกิดขึ้นก็เพราะตัณหาความ
อยากเป็นเหตุสะดุ้งคืนรนเกิดขึ้น ๑ คือรูปเกิดขึ้นก็เพราะกรรมคืออกุศล
และอกุศลเกิดขึ้น ๑ คือรูปเกิดขึ้นก็เพราะอาหารเป็นผู้อุปถัมภ์เกิดขึ้น ๑
คือความเกิดขึ้นของรูปอย่างเดียวไม่มีอาศัยเหตุปัจจัย ๑ บรรจบเป็น
นิพัตติลักษณะ คือความเกิดขึ้นของรูปขันธ ๘ อย่าง ดังนี้ พึงเห็น
ปริณามลักษณะในรูปขันธ ๘ อย่าง คือรูปดับสิ้นไปก็เพราะอวิชชา
ดับสิ้นไป ๑ คือรูปดับไปก็เพราะตัณหาดับสิ้นไป ๑ คือรูปดับสิ้นไป
ก็เพราะกรรมดับสิ้นไป ๑ คือรูปดับสิ้นไปก็เพราะอาหารดับสิ้นไป ๑
คือ ความดับสิ้นไปของรูปอย่างเดียวไม่มีเหตุปัจจัย ๑ บรรจบเป็น

ปริณามลักษณะ ๕ อย่าง ดังนี้ ให้ผู้บำเพ็ญเพียรพึงพิจารณานิพัตติ-
ลักษณะ ๕ ปริณามลักษณะ ๕ เป็น ๑๐ ด้วยกันของรูปขั้นด้วยประการ
ดังนี้. พึงพิจารณานิพัตติลักษณะ และปริณามลักษณะ ๕ ของเวทนา
ขั้นและสัญญาขั้นและสังขารขั้นและวิญญาณขั้นด้วย ให้เหมือน
กับพิจารณาในรูปขั้น ฉะนั้น ต่างกันแต่ในเวทนา สัญญา สังขาร
วิญญาณ ในที่อาหารให้เปลี่ยนเอาผัสสะเข้าแทนดังนี้ว่า เวทนาเกิดขึ้น
ก็เพราะเกิดขึ้นของผัสสะ เวทนาดับสิ้นไปก็เพราะดับสิ้นไปของผัสสะ
สัญญาเกิดขึ้นก็เพราะเกิดขึ้นของผัสสะ สัญญาดับสิ้นไปก็เพราะดับสิ้น
ไปของผัสสะ สังขารเกิดขึ้นก็เพราะเกิดขึ้นของผัสสะ สังขารดับสิ้น
ไปก็เพราะดับสิ้นไปของผัสสะ ฝ่ายวิญญาณในที่อาหาร ให้เปลี่ยนเอา
นามและรูปเข้าแทน ดังนี้ว่า วิญญาณเกิดขึ้นเพราะเกิดขึ้นของนาม
และรูป วิญญาณดับสิ้นไปก็เพราะดับสิ้นไปของนามและรูป นิพัตติ-
ลักษณะ และปริณามลักษณะของเวทนาและสัญญาและสังขารและวิญ-
ญาณแตกต่างกัน ไม่เหมือนกันด้วยลักษณะของรูปแต่เท่านี้. ปัญญา
อันหยั่งรู้นิพัตติลักษณะและปริณามลักษณะ คือเกิดขึ้นและดับไปของ
ขั้นทั้ง ๕ ดังว่ามานี้ ชื่อว่าอุทฺทัพพญาณ อุทฺทัพพญาณนี้ ให้ผู้บำเพ็ญ
เจริญเพื่อให้เห็นแจ้งชัดว่า สังขารและนามรูปเป็นของไม่เที่ยงจริง.
ในกัณฺฐกณฺฐที่ ๒ นั้น ปัญญาอันปล่อยวางความเกิดขึ้นเสียไม่พิจารณา
มาพิจารณาแต่ความแตกดับของสังขารอย่างเดียว ไม่พิจารณาเหตุ
คือความเกิดขึ้น มาพิจารณาแต่ผล คือความแตกดับไปของสังขาร
อย่างเดียวเป็นอารมณ์อย่างนี้ว่า สังขารทั้งสิ้นย่อมแต่ดับไป ความ

ที่ไม่แตกดับไปของสังขารเหล่านั้นไม่มีเลย ดังพองน้ำก้อนใหญ่มีอันแตกดับไปเป็นธรรมดา ฉะนั้น ก็จิตอันใดรูปอารมณ์เกิดขึ้นแล้วแตกดับไป ผู้บำเพ็ญเพียรมาพิจารณาเห็นความแตกดับไปของจิตนั้นเป็นอารมณ์ อன்றี้ จิตใด ๆ มีเวทนาเป็นอารมณ์ก็ดี มีสัญญาเป็นอารมณ์ก็ดี มีสังขารเป็นอารมณ์ก็ดี มีวิญญาณเป็นอารมณ์ก็ดี เกิดขึ้นแล้วแตกดับไป ก็พิจารณาเห็นความแตกดับไปของจิตนั้น ๆ เป็นอารมณ์อย่างเดียว. อันนี้เป็นกิจของกัมมัฏฐาน. ในภคคูปัญฐานญาณที่ ๓ นั้น ปัญญาของผู้บำเพ็ญเพียรอันหยั่งรู้ความแตกดับไปของสังขารแก่กล้า จนสังขารเหล่านั้นปรากฏเป็นภัยใหญ่มาแล้ว ดังเห็นสัตว์ร้ายและเห็นเรือนไฟไหม้ อันชื่อว่าภคคูปัญฐานญาณ. ในอาทิวาณญาณที่ ๔ นั้น แม้ผู้บำเพ็ญเพียรมาต้องเสพภคคูปัญฐานญาณ เห็นสังขารเป็นภัยใหญ่มาแล้วปรากฏชัดอยู่ จึงเห็นโทษในสังขารเหล่านั้นยิ่งนัก ไม่มีความอภิมรณยินดีในสังขารเหล่านั้นเลย ราวกะบुरुษผู้รักชีวิต รู้ว่าโทษนะเจือด้วยยาพิษแล้ว กลัวเห็นโทษ ไม่ยินดีเพื่อจะบริโภคนั้น รู้ว่าแม่น้ำประกอบไปด้วยจระเข้ร้ายมีภัยใหญ่ กลัวเห็นโทษ ไม่ยินดีเพื่อจะลงอาบเลย ฉะนั้น. ปัญญาที่เห็นโทษสังขารเหล่านั้นแก่กล้า จนไม่มีความอภิมรณยินดีในสังขารเหล่านั้น ดังว่ามานี้ ชื่อว่าอาทิวาณญาณ. ในนิพพิทาญาณที่ ๕ นั้น ปัญญาของผู้บำเพ็ญเพียรมาเจริญอาทิวาณญาณนั้น มีกำลังกล้าหนัก จนเกิดนิพพิทาความเหน็ดหน่ายซึ่งซึ่งในสังขารทั้งสิ้นนั้น ไม่รื่นรมย์ยินดี ราวกะบुरुษผู้เห็นโทษของภรรยา มีความเหน็ดหน่ายซึ่งซึ่งภรรยา นั้น ฉะนั้น อันนี้ชื่อว่านิพพิทาญาณ. ใน

มัจจุตถกัมมตาณฺณที่ ๖ ว่า จิตของผู้บำเพ็ญเพียรนั้นไม่พัวพันข้องอยู่
แม้ในสังขารอันใดอันหนึ่ง อยากจะใคร่พัวพันจะใคร่ปลดเปลื้องออกจาก
สังขารเหล่านั้น ด้วยความเหน้อยในสังขารเหล่านั้นแก่กล้ายิ่งนัก
ประหนึ่งมัจจุชาติอยู่ภายในแห่อยากจะใคร่พัวพันจากแห อยู่ในปากอสร-
พิษอยากจะใคร่พัวพันออกจากปากอสรพิษฉะนั้น ปัญญาของผู้บำเพ็ญเพียร
เห็นโทษของสังขารเหล่านั้น จนเกิดนิพพิทาความเหน้อยหน่ายยิ่งนัก
อยากจะใคร่พัวพัน อยากจะใคร่ปลดเปลื้องออกจากสังขารเหล่านั้น ดังว่า
มานี้ชื่อว่ามัจจุตถกัมมตาณฺณ. ในปฏิสังขยาณฺณที่ ๗ นั้น ผู้บำเพ็ญ
เพียร ทำมัจจุตถกัมมตาณฺณให้บริบูรณ์แล้ว ปรารถนาจะใคร่พัวพันจาก
สังขารเหล่านั้น ยกสังขารเหล่านั้นขึ้นยังไตรลักษณ์ กำหนดพิจารณา
ด้วยปฏิสังขยานุปีตสนาณฺณ เพื่อจะทำอุบายของความปลดเปลื้องจาก
สังขารให้บริบูรณ์ขึ้น จึงมาพิจารณาเห็นว่า สังขารทั้งสิ้นเหล่านั้นเป็น
ของไม่เที่ยงจริง เพราะเกิดขึ้นแล้วดับไป มีขึ้นแล้วแปรปรวนแตก
ทำลายหายไป อนึ่ง เพราะเป็นสังขารตั้งอยู่ไม่นาน ประกอบกาลเพียง
เท่านั้น ๆ แล้วดับไป ดังของยืมเขามาจะนั้น อนึ่ง มาเห็นว่าสังขาร
เหล่านั้นเป็นทุกข์อันสัตว์ทนยากจริง เพราะเป็นสังขารอันความเกิดขึ้น
แล้วแปรปรวนดับไป เบียดเบียนบีบคั้นอยู่เป็นนิตย์ จึงเป็นทุกข์
ทนยากจริง เพราะเป็นสังขารเราร้อนอยู่ด้วยเพลิงกิเลส คือ ราคะ
โทสะ โมหะ และเพลิงทุกข์มีชาติชรามรณะเป็นต้น อนึ่ง เป็นทุกข์
ทนยากจริง เพราะเป็นที่อาศัยของโรคาพาธต่าง ๆ มีโรคในจักษุเป็นต้น
อนึ่ง มาเห็นว่าสังขารเหล่านั้น เป็นอนัตตามิใช่ตน เป็นธรรม

สูญจากตัว จากตน จากสัตว์ จากบุคคล ไม่มีผู้หนึ่งผู้ใดเป็นเจ้าของ
ปกครองป้องกันรักษา ไม่เป็นไปในอำนาจของผู้ใดผู้หนึ่ง ย่อมไป
ตามวิสัยของตน คือเกิดขึ้นแล้วแปรปรวนแตกทำลายดับไป ด้วยชรา
พยาธิ มรณะ โดยธรรมดา เมื่อผู้บำเพ็ญเพียรมาพิจารณาเห็นสังขาร
เหล่านั้นทั้งสิ้นด้วยลักษณะทั้ง ๓ อยู่อย่างนี้ เพื่อให้สำเร็จอุบายที่จะ
ปลดปล่อยออกเสียจากสังขารเหล่านั้น เปรียบเหมือนบุรุษผู้หนึ่งคิด
จะจับมัจฉาชาติ ถือเอาส้อมไปส้อมในน้ำ หย่อนมือลงไปตามปากส้อม
จับอสรพิษเข้าที่คอในภายในน้ำแล้ว มีจิตยินดีว่าจับมัจฉาชาติได้ ยก
ขึ้นดูแลเห็นแสงในศิระหามีอยู่รู้ว่าอสรพิษแล้วสะดุ้งกลัวเห็นโทษ เหนื่อย
หน่ายนักในความจับความยึดได้นั้น ประรณานจะใคร่ปล่อยวางอสรพิษ
นั้นเสีย จึงจับหางอสรพิษคลายขนดออกจากแขนแล้ว ยกขึ้นแกว่ง
บนศิระหลายรอบ ทำให้อสรพิษนั้นทุพพลภาพถอยกำลังไม่อาจกัด
ได้ สลัดทิ้งปล่อยไปจากมือแล้ว ก็รีบขึ้นมายืนอยู่บนฝั่ง และดูทาง
ที่อสรพิษจะมา ไม่เห็นแล้วดีใจว่าพ้นแล้วจากภัยใหญ่คืออสรพิษ คำ
อุปไมยว่า ผู้บำเพ็ญเพียรได้อัตตภาพคือเบญจขันธ์นี้ ก็ยินดีถ่อมมัน
ว่าเราว่าของเรา ดังบุรุษจับอสรพิษได้ในน้ำ สำคัญว่ามัจฉาชาติ ดีใจ
จับไว้มันจะนั้น เมื่อผู้บำเพ็ญเพียรเห็นอัตตภาพคือเบญจขันธ์นี้ว่า ไม่
เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา แล้ว มีความสะดุ้งกลัวแต่เบญจขันธ์นั้น
ด้วยภยคุปป์ภูฐานญาณ ดังบุรุษผู้ยกมือขึ้นจากช่องส้อม เห็นแสงศิระ
ของอสรพิษแล้วสะดุ้งกลัวจะนั้น เมื่อผู้บำเพ็ญเพียรเห็นโทษของ
เบญจขันธ์นี้ด้วยอาทินวญาณแล้ว เหนื่อยหน่ายในเบญจขันธ์นี้ด้วย

นิพพิทาญาณนั้น ดังบุรุษเห็นแสงศีรษะรู้ว่าอสรพิษและมีความสะดุ้งกลัว เห็นโทษเหนื่อยหน่ายในความจับยึดไว้ฉะนั้น เมื่อผู้บำเพ็ญพิจารณาเบญจขันธ์นี้ด้วยลักษณะทั้ง ๓ ซ้ำอีกเล่า เพื่อจะให้สำเร็จอุบายที่จะปล่อยให้พ้นจากเบญจขันธ์นี้ด้วยปฏิสังขาญาณนั้น ดังบุรุษแสวงหาอุบายที่จะปล่อยอสรพิษให้พ้นจากตนฉะนั้น แท้จริงขณะเมื่อบุรุษคลายขนคอดออกจากแขนแล้ว แกว่งอสรพิษบนศีรษะให้หลายรอบแล้ว ทำให้ทุพพลภาพไม่อาจกัดได้แล้ว ก็สละปล่อยไปให้พ้นด้วยดีฉันใด ผู้บำเพ็ญพิจารณาเบญจขันธ์นี้ด้วยลักษณะทั้ง ๓ ทำให้ทุพพลภาพไม่อาจเข้าตั้งปรากฏอยู่ ด้วยเป็นของเที่ยงเป็นสุขเป็นตัวเป็นตนเป็นของงมได้แล้ว ก็ได้อุบายปล่อยวางเบญจขันธ์นี้เสียได้ด้วยดี ฉะนั้น ปัญญาของผู้บำเพ็ญพิจารณาอันแสวงหาอุบายเพื่อจะปลดเปลื้องออกจากสังขารดังพรรณนามานี้ ชื่อว่าปฏิสังขาญาณ. ในอุเบกขาญาณที่ ๘ นั้น ผู้บำเพ็ญพิจารณากำหนดพิจารณาสังขารทั้งสิ้น ว่าเป็นของสูญจากตัวจากตน สูญจากสัตว์จากบุคคล สูญจากสาระคือความเป็นของเที่ยง เป็นสุขเป็นตัวเป็นตนเป็นของงาม สาระเหล่านี้ไม่มีในสังขารทั้งสิ้น ดังฟองน้ำพยับแดดและมายาหาแก่นสารมิได้ ฉะนั้น เมื่อผู้บำเพ็ญพิจารณา กำหนดสังขารทั้งสิ้น เห็นว่าเป็นของสูญเปล่าเสียหาย ด้วยปฏิสังขานุปัสสนาปัญญาจะนี้แล้ว จึงกำหนดสังขารเป็นของสูญมีเงื่อนไข ๒ อีกว่า สังขารเหล่านี้เป็นของสูญจากตัวเป็นเงื่อนไข ๑ เป็นของสูญจากของ ๆ ตัวเป็นเงื่อนไข ๑ กำหนดเห็นสังขารเป็นของสูญมีเงื่อนไข ๒ ฉะนั้นแล้ว มากำหนดสังขารเป็นของสูญมีเงื่อนไข

๔ อีกว่า ตัวก็ไม่มี ของ ๆ ตัวก็ไม่มี ผู้อื่นก็ไม่มี ของ ๆ ผู้อื่นก็ไม่มี มีแต่สังขารอย่างเดียวเท่านั้นทั่วไปหมด มากำหนดสังขารเป็นของสูญมีเงื่อนไข ๔ ฉะนั้นแล้ว จึงกำหนดสังขารทั้งสิ้นโดยลักษณะทั้ง ๓ ซ้ำอีก จิตของผู้บำเพ็ญนั้น ก็สิ้นกลัวสิ้นสะดุ้งสิ้นรักใคร่ เป็นอุเบกขามัชฌิมาอยู่ในสังขารเหล่านั้น ไม่ถือว่าเรา ว่าของเรา ว่าตัว ว่าของตัว ประหนึ่งบุรุษมีภรรยาหย่าขาดกันแล้ว ไปพบกันอีกก็มีมัชฌิมาอยู่ ด้วยสำคัญว่าไม่ใช่ของตัวฉะนั้น ปัญญาของผู้บำเพ็ญพิจารณาพิจารณาเห็นสังขารว่าเป็นของสูญ ทำจิตมัชฌิมาอยู่ในสังขารไม่ข้องพันพัวอยู่ในอารมณ์อันใดอันหนึ่งในที่ใดหนึ่ง ดังพรรณนามาฉะนี้ ชื่อว่าสังขารุเบกขาญาณ. สังขารุเบกขาญาณนี้ กับมุลัญจิตกัมมตาญาณ และปฏิสังขารญาณทั้ง ๓ ว่าโดยอรรถเป็นอันเดียวกัน แต่พยัญชนะต่างกัน ก็สังขารุเบกขาญาณนี้ ถึงซึ่งความเป็นยอดแห่งวิปัสสนาญาณทั้งสิ้น. ในอนุโลมญาณที่ ๕ นั้น ผู้บำเพ็ญพิจารณา ส่องเสพเจริญสังขารุเบกขาญาณนั้นอยู่ จึงเกิดศรัทธาและวิริยะและสติและสมาธิและสังขารุเบกขาญาณแก่กล้าด้วยดี ขณะที่พึงกล่าวว่า อริยมรรคเกิดขึ้นในบัดนี้ ในขณะนั้นสังขารุเบกขาวิปัสสนาเกิดขึ้นพิจารณาสังขารโดยลักษณะทั้ง ๓ อันใดอันหนึ่งเป็นอารมณ์แล้ว ตกลงยังภวังค์ ในลำดับของภวังค์นั้น มโนทวาราวชชนะเกิดขึ้น ทำลักษณะทั้ง ๓ อันใดอันหนึ่งเป็นอารมณ์อย่างนั้นแล้ว ตกลงยังภวังค์ ในลำดับภวังค์นั้น ชวนจิตที่ ๑ ทำลักษณะทั้ง ๓ อันใดอันหนึ่งเป็นอารมณ์อย่างนั้นเกิดขึ้น ชื่อปริกรรม ในลำดับของปริกรรมนั้น ชวน-

จิตที่ ๒ ทำลักษณะทั้ง ๓ อันใดอันหนึ่ง เป็นอารมณ์อย่างนั้นเกิดขึ้น
ชื่ออุปจาร ในลำดับของอุปจารนั้น ชวนจิตที่ ๓ ทำลักษณะทั้ง ๓
อันใดอันหนึ่งเป็นอารมณ์อย่างนั้นเกิดขึ้น ชื่ออนุโลม ก็อนุโลมชวณะนี้
คืออนุโลมญาณนั่นเอง เพราะญาณนี้อนุโลมตามวิปัสสนาญาณทั้ง ๘
เบื้องต้น ด้วยกิจจะต้องทำอย่างนั้นเหมือนกัน อนุโลมตามโพธิปักขิย-
ธรรม ๓๗ เบื้องบนด้วย จะต้องถึงด้วยทางปฏิบัติอันนั้น เพราะเหตุนี้
อนุโลมญาณนี้ท่านจึงกล่าวว่าสัจจานุโลมิกญาณ. ก็วิปัสสนาญาณทั้ง ๕
มีอุท্থัพพญาณเป็นต้น อนุโลมญาณเป็นที่สุด ชื่อว่าปฏิบัติญาณ-
ทัสสนวิสุทธิ เป็นตัววิปัสสนาที่ ๔.

ในลำดับของอนุโลมญาณนั้น โคตรภูจิตเหนี่ยวเอาพระนิพพาน
เป็นอารมณ์ ก้าวล่วงโคตรปุถุชน หยั่งลงยังโคตรพระอรียเจ้าผู้เกิด
ขึ้น โครตภูญาณนั้นไม่นับเข้าในปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ ไม่นับเข้า
ในญาณทัสสนวิสุทธิ เพราะตั้งอยู่ในที่เป็นอวัชชนะของมรรคญาณ
ตั้งอยู่ในระหว่างกลาง ควรนับว่าเป็นวิปัสสนาได้ เพราะตกลงในกระแส
ของวิปัสสนา. ก็วิปัสสนาญาณที่พิจารณาสังขารโดยลักษณะ ๓ จำเดิม
แต่เบื้องต้น จนถึงโคตรภูญาณเท่านั้น เป็นส่วนภาวนามัยกามาพจร-
กุศล. ฝ่ายโลกุตระกุศล คือมรรคจิตเกิดขึ้นในลำดับของโคตรภูจิต
นั้น ก็มรรคจิตนี้ เมื่อเกิดขึ้นเหนี่ยวเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์
กำหนดทุกข์ละสมุทัยทำนิโรธให้แจ้งเจริญมรรคให้เกิดขึ้น ทำกิจใน
สัจจะทั้ง ๔ อยู่เกิดขึ้น ทำลายกองกิเลสคือ โลภะ โทสะ โมหะ และ
สังโยชน์ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส ขาดเป็นสมุจ

เทพทาน ตามกำลังของตน เกิดขึ้นขณะจิตเดียวก็ดับไป. ผลจิต
หน่วงเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์เกิดขึ้นในลำดับของมรรคจิตนั้น. ก็
ผลจิตนั้นเกิดขึ้น ๒ ขณะบ้าง ๓ ขณะบ้าง แล้วตกยังภวังค์. ในมรรค-
ชวนวิถี กำหนดชวนจิตเด่นได้ ๖ ขณะเท่านั้น ฟังรู้ดังนี้ ถ้ากุลบุตร
ที่มีปรีชาเป็นทันธาภิญญาตรัสรู้ช้าไซ้ร้ ชวนจิตที่แรก ชื่อบริกรรม
ชวนจิตที่ ๒ ชื่ออุปะจาร ชวนจิตที่ ๓ ชื่ออนุโลม ชวนจิตที่ ๔ ชื่อ
โคตรภู ชวนจิตที่ ๕ เป็นตัวมรรค ชวนจิตที่ ๖ ที่ ๗ สองนี้เป็นตัวผล
ถ้ากุลบุตรผู้มีปรีชาเป็นจิปปาภิญญาตรัสรู้เร็วพลันไซ้ร้ ชวนจิตที่แรก
ชื่ออุปะจาร ชวนจิตที่ ๒ ชื่ออนุโลม ชวนจิตที่ ๓ ชื่อโคตรภู ชวน-
จิตที่ ๔ เป็นตัวมรรค ชวนจิตที่ ๕ ที่ ๖ ที่ ๗ สามตัวนี้เป็นตัวผล อาศัย
เหตุอันนี้ท่านจึงกล่าวไว้ว่า ผลจิตเกิดขึ้นในลำดับของมรรคจิต ๒ ขณะ
บ้าง ๓ ขณะบ้าง แล้วตกลงยังภวังค์ดังนี้, เบื้องหน้าแต่ภวังคจิต
นั้น มีมโนทวาราวชชนจิต ตัดกระแสภวังค์เกิดขึ้น ก็ในลำดับของ
มโนทวาราวชชนจิต ปัจจเวกขณญาณเกิดขึ้น พิจารณามรรคผล
และกิเลสที่ละแล้วและกิเลสที่เหลืออยู่และนิพพาน. ปัจจเวกขณญาณ
ทั้ง ๕ ประการนี้ย่อมมีแก่พระโสดาบันอริยสาวกด้วยประการดังนี้ ถึง
พระสกทาคามีอริยสาวก และพระอนาคามีอริยสาวก ก็มีปัจจเวกขณ-
ญาณ ๕ เหมือนกันกับพระโสดาบันนั้น แต่พระอรหันต์ ปัจจเวกขณ-
ญาณพิจารณากิเลสที่เหลืออยู่ไม่มี เพราะท่านมีกิเลสสละเสียสิ้นแล้ว
พระโสดาบันอริยสาวกยอมทำสังสารทุกข์ให้สิ้นไป ปิดประตูอบายทั้ง ๔
เสียได้ ทำซึ่งความเป็นผู้มีหน้าเฉพาะต่ออริยทรัพย์ทั้ง ๗ ประการ

ละเสียได้ซึ่งมีจนามรรคทั้ง ๘ ทำภัยและเวรทั้งสิ้นให้สงบระงับเสียด้วยดี เข้าถึงซึ่งความเป็นโอรสของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ยารสัมปยุตด้วยอริยมรรคทั้ง ๘ มีโศคาปัตติมรรคเป็นต้น ชื่อว่าญาณทัสสนวิสุทธิ เป็นตัววิปัสสนาที่คำรบ ๕ เป็นยอดของวิปัสสนาญาณทั้งสิ้น.

ก็วิปัสสนาญาณนี้มีผลอันสงฆ์ใหญ่ยิ่งกว่าทานศีลพรหมวิหารภาวนา ย่อมทำผู้เจริญนั้นให้มีสติมั่นไม่หลงทำกาลกิริยา มีสุคติภพคือมนุษย์และโลกสวรรค์เป็นที่ไปในเบื้องหน้า อนึ่ง ก็เป็นอุปนิสัยมรรคผลนิพพาน ติดสันดานต่อไปในภพหน้าด้วย นี้ว่าโดยยังไม่บรรลุมรรคผลทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน ถ้าอุปนิสัยมรรคผลนิพพานมี ก็ย่อมทำผู้นั้นให้บรรลุมรรคผลทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน ได้ในชาตินี้แน่นอน เทียบ. เหตุนี้ เราทั้งหลายจงอย่าประมาท อุตสาหะเจริญวิปัสสนาภาวนามัยกุศลนี้เถิด จะได้ไม่เสียทีที่เกิดเป็นมนุษย์พบพระพุทธศาสนา นี้ เทอญ.

จบวิธีเจริญวิปัสสนาภาวนาตามพระบาลีและอรรถกถาแต่เท่านี้.